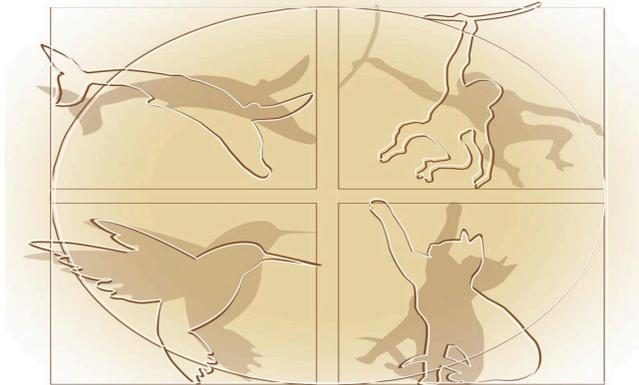

ΔΠΜΣ ΖΩΑ: ΗΘΙΚΗ, ΔΙΚΑΙΟ, ΕΥΖΩΙΑ

MA ANIMAL WELFARE, ETHICS and the LAW

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ / ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΠΑΣΤΕΡ

ΔΠΜΣ ΖΩΑ: ΔΙΚΑΙΟ, ΗΘΙΚΗ, ΕΥΖΩΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Η ΕΠΕΚΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΦΥΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΞΕΤΑΣΗΣ:

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΜΠΡΕΛΛΗΣ, ΜΕΛΟΣ ΔΕΠ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, ΜΕΛΟΣ ΔΕΠ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΣΩΖΟΠΟΥΛΟΥ, ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ: ΑΡΗΣ ΣΠΑΝΟΥΔΗΣ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 320038

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Κεφάλαιο 1: Άνθρωπος και φύση στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία	5
1.1. Η σχέση ανθρώπου φύσης στους προσωκρατικούς φιλοσόφους και το φιλοσοφικό μοντέλο του Εμπεδοκλή	5
1.3 Η Αριστοτελική φιλοσοφία και η σχέση ανθρώπου και φύσης	34
1.4. Φύση και άνθρωπος στην στωική φιλοσοφία και τη φιλοσοφία των επικούριων	42
Κεφάλαιο 2: Η επεκτατικότητα του ανθρώπου στη φύση στη νεώτερη και σύγχρονη φιλοσοφία	45
2.1. Συνέπειες και αίτια της επεκτατικότητας του ανθρώπου στη φύση	45
2.2. Φυσικό Δίκαιο	48
Κεφάλαιο 3: Σχέση ανθρώπου και ζώων	54
3.1. Ζητήματα ηθικής	54
3.2. Σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα	57
3.3. Φιλοσοφική υπόσταση της οικολογίας	59
Συμπεράσματα	63

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να σκιαγραφήσει, από φιλοσοφική σκοπιά, τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και τους ζωντανούς οργανισμούς από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η εργασία αναπτύσσεται με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Όπως προκύπτει, η επεκτατικότητα του ανθρώπου και η απομάκρυνση του από τους δεσμούς του με τη φύση, τον έχει οδηγήσει σε μία συμπεριφορά που οδηγεί τόσο το ανθρώπινο είδος όσο και το περιβάλλον σε κίνδυνο. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τα ζώα για να καλύψει μη βιοτικές ανάγκες του, αντιμετωπίζοντάς τα ως «κατώτερα όντα» και αντιμετωπίζοντάς τα μέσα από ένα τελεολογικό πρίσμα, με επίκεντρο τον άνθρωπο. Η επικρατούσα κατάσταση έχει οδηγήσει στην εμφάνιση ρευμάτων σκέψης που προσπαθούν να ανακόψουν την καταστροφική πορεία της ανθρώπινης δράσης και αν αποκαταστήσουν τη σχέση του με τα έμβια όντα και το περιβάλλον.

Εισαγωγή

Η ανάπτυξη του πολιτισμού και οι ταυτόχρονες ανακαλύψεις στην επιστήμη και την τεχνολογία οδήγησαν σε μια έντονη διαφοροποίηση μεταξύ των ανθρώπινων και των μη ανθρώπινων προοπτικών της φύσης και των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και του φυσικού κόσμου. Η επιθυμία του ανθρώπου να ασκήσει τη βούληση του πάνω σε φυσικά φαινόμενα είχε ως αποτέλεσμα μια αυξημένη έμφαση στην απόκτηση μιας πιο εις βάθος επίγνωσης του κόσμου που τον περιβάλλει, καθώς και σε ένα ενδιαφέρον για την έρευνα των φυσικών διεργασιών που στηρίζουν την εκμετάλλευση αυτού του περιβάλλοντος. Ο άνθρωπος έχει μία βαθιά σχέση με τη φύση, η οποία του επιτρέπει να αυτοπροσδιορίζεται. Ωστόσο, ο σύγχρονος άνθρωπος έχει χάσει την επαφή του με τη φύση, ενώ η επεκτατικότητα του έχει θέσει σε κίνδυνο τόσο τον ίδιο, όσο και το περιβάλλον. Η κατάσταση αυτή αντικατοπτρίζεται έντονα και στη σχέση του ανθρώπου με τα ζώα, τα οποία συχνά αντιμετωπίζονται, ως «κατώτερα όντα» τα οποία είναι συνυφασμένα με την ικανοποίηση ανθρώπινων αναγκών. Αν και η σχέση εξάρτησης των όντων από την κατανάλωση άλλων οργανισμών, φυτικών και ζωικών είναι αδιαμφισβήτητη, είναι σημαντικό να τεθούν όρια στην αλόγιστη συμπεριφορά του ανθρώπου, ο οποίος αποκτά διαρκώς περισσότερες ανάγκες, επιβαρύνοντας τη φύση και όλους τους έμβιους οργανισμούς γύρω του. Στόχος της παρούσας εργασίας, είναι μέσω της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, σε μία πορεία, από την αρχαιότητα ως το σήμερα, να σκιαγραφήσει τη σχέση ανθρώπων και φύσης αλλά και τη σχέση ανθρώπου και ζωντανών οργανισμών.

Κεφάλαιο 1: Άνθρωπος και φύση στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία

1.1. Η σχέση ανθρώπου φύσης στους προσωκρατικούς φιλοσόφους και το φιλοσοφικό μοντέλο του Εμπεδοκλή

Οι αντιλήψεις και οι θέσεις των αρχαίων Προσωκρατικών Ιώνων φιλοσόφων αποκαλύπτουν τη σχέση του αρχαίου ελληνικού κόσμου τόσο με τη μητέρα-Γη όσο και με το περιβάλλον, μια σχέση που σήμερα έχει διεθνή σημασία λόγω της επιτακτικής ανάγκης προστασίας του.

Τον έκτο αιώνα π.Χ., οι Ίωνες Προσωκρατικοί φιλόσοφοι παρατήρησαν τα φυσικά φαινόμενα με μεγάλη προσοχή και η συμβολή τους στην κατάρριψη των μύθων που επικρατούσαν σε σχέση με αυτά ήταν σημαντική. Χρησιμοποιώντας κυρίως τη λογική, προσπάθησαν να εξάγουν όλα τα πιθανά συμπεράσματα από την παρατήρηση της φύσης¹.

Στο ομηρικό σύμπαν, η Γη θεωρούνταν ένας επίπεδος κυκλικός δίσκος που περιβάλλεται από έναν τεράστιο κυκλοειδή ποταμό, τον Ωκεανό. Ο Ουρανός περιγράφεται ως ο κυβερνήτης του Κόσμου, που κυκλώνει τη Γη σαν σφαίρα. Η κατοικία των ευλογημένων θεών, που κινείται σε κυκλικές περιστροφές σαν ανεμοστρόβιλος βρίσκεται άνωθεν των πάντων.

Σύμφωνα με την αρχαία ελληνική μυθολογία, ο Ουρανός ήταν ένας χάλκινος ή σιδερένιος θόλος που στηριζόταν σε πανύψηλες κολώνες ή, σύμφωνα με μια άλλη θεωρία, ένας γίγαντας. Ο Όμηρος συνδυάζει τις δύο έννοιες βάζοντας τον Άτλαντα να υποστηρίζει τον ουρανό. Από τη Θεογονία του Ησιόδου (5ος αιώνας π.Χ.), γίνεται γνωστό ότι ο Δίας ανέθεσε στον Άτλαντα το έργο αυτό. Στα ομηρικά έπη ο ουρανός

---

¹ Θεοδοσίου, Στράτος, «Προσωκρατικοί Έλληνες φιλόσοφοι και περιβάλλον» accessed November, 10, 2022, www.pemptousia.gr.

αναφερόταν ως κατασκευασμένος από σίδηρο (Οδύσσεια ο 329, ρ 565)² και από χαλκό ή πολύχαλκος (Ιλιάδα Ε 504)³.

Ο Όμηρος, στα έπη του, περιγράφει τη Γη ως μια επίπεδη, κυκλική επιφάνεια που περιβάλλεται από τον ποταμό Ωκεανό, ενώ ο Ησίοδος, στη Θεογονία του, θεωρεί το σύμπαν σφαιρικό και χωρισμένο στο μισό στο επίπεδο της Γης⁴.

Διεθνώς, ο μεγάλος Έλληνας φιλόσοφος Πυθαγόρας (6ος αιώνας π.Χ.) πιστώνεται ως ο εμπνευστής της ιδέας ότι η Γη είναι σφαιρική. Ο μεγάλος Σάμιος σοφός γνωμοδότησε ότι αφού ο Ήλιος και η Σελήνη έχουν σφαιρικό σχήμα, το ίδιο θα έπρεπε να ισχύει και για την ακίνητη Γη στο κέντρο του σύμπαντος. Ο Πυθαγόρας δίδαξε ότι η Γη ήταν ακίνητη, σφαιρική και τοποθετείται στο κέντρο του σύμπαντος. Ο Εμπεδοκλής θεωρούσε τη Γη μετέωρο σώμα, ενώ ο Αναξίμανδρος δίδασκε ότι η Γη ήταν μοναχικός πλανήτης.

Ο Πυθαγόρας και οι Πυθαγόρειοι αποδέχθηκαν τη σφαιρικότητα της Γης, αλλά πιθανότατα για συμμετρικούς λόγους, καθώς πίστευαν ότι η σφαίρα ήταν η πιο ιδανική μορφή που μπορεί να λάβει ένα στερεό σώμα. Ο Παρμενίδης, ο οποίος διακήρυξε τη σφαιρικότητα της Γης με απόλυτη βεβαιότητα τον 5ο αιώνα π.Χ.

Πολλοί άλλοι μεγάλοι Έλληνες φιλόσοφοι και αστρονόμοι, μεταξύ των οποίων ο Αριστοτέλης, ο Ίππαρχος, ο Κράτης από τη Μίλητο κ.λπ., υιοθέτησαν τις απόψεις του αφού επηρεάστηκαν και πιθανώς πείστηκαν από τον Πυθαγόρα και τη Σχολή του. Ο

---

² Homer, *The Odyssey*, trans. A.T. Murray (revised by G.E. Dimock, reprinted 1995), (The Loeb Classical Library, Heinemann, London, 1955), ο 329 (σ. 99), ρ 565 (σ.193).

³ Homer, *The Iliad*, trans. A.T. Murray, (The Loeb Classical Library, Heinemann, London, 1954), E 504 (σ. 231)

⁴ Hesiod, *Theogony. Works and Days. Testimonia*, trans. (Glenn W. Most. The Loeb Classical Library, Heinemann, London, 2006), Θεογονία 15 (σ.2).

Αριστοτέλης αφιερώνει ένα σημαντικό μέρος του έργου του στο να υποστηρίξει και να εδραιώσει αυτήν την άποψη⁵.

Με την παρακμή της Αρχαίας Ελλάδας και την επιβολή του ρωμαϊκού πρακτικού πνεύματος κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η άποψη της σφαιρικότητας της Γης ξεχάστηκε, όπως συνέβη με πολλές άλλες καινοτόμες απόψεις, ιδέες και θεωρίες αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, όπως το ηλιοκεντρικό σύστημα του Αρίσταρχου.

Οι αρχαίοι Έλληνες φυσικοί φιλόσοφοι ήταν απασχολημένοι με το «κοσμικό αίνιγμα», δηλαδή το πρόβλημα της πρώτης αρχής, το ζήτημα της δομής ή της υφής του κόσμου, καθώς και του τρόπου κατασκευής του. Σε κάθε περίπτωση, εκείνη την περίοδο, υπήρξε μια ξαφνική και κάπως απροσδόκητη στροφή από τον μυστικισμό και τη θρησκευτική λατρεία στην αιτιολογική σκέψη, που ήταν και το επιστέγασμα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Μια στροφή που είχε βαθιές επιπτώσεις στην ανθρωπότητα.

Προφανώς, η πλειονότητα των Ελλήνων προσωκρατικών φιλοσόφων ήταν φυσιολόγοι μονιστές, με την έννοια ότι τους ενδιέφερε να ορίσουν την πρώτη αρχή, δηλαδή το στοιχείο από το οποίο προήλθαν τα αντικείμενα του κόσμου. Για να εξηγήσουν λογικά τη σχέση ανθρώπου και φύσης, ασχολήθηκαν με την ανάπτυξη φιλοσοφικών συστημάτων. Αυτός είναι ο λόγος που η σκέψη των Προσωκρατικών εξακολουθεί να είναι επίκαιρη σήμερα και γιατί η νατουραλιστική συνιστώσα της φιλοσοφίας τους είναι τόσο κρίσιμη.

Με τις απόψεις των Προσωκρατικών, για πρώτη φορά διεθνώς, εκφράζεται η πλήρης αποσύνδεση μεταξύ μύθου και ορθολογιστικής διανόησης.

Παράλληλα με τη λατρεία του Ήλιου, εξέχουσα θέση στο πάνθεον της λατρείας κατείχε η Μητέρα-Γη, η συμπαντική μητέρα. Οι αρχαίοι Έλληνες την ανέφεραν ως υπέρτατη θεά. Η Γαία ποτέ δεν λατρεύτηκε ως ουράνιο σώμα ή ως ανθρωπόμορφη θεότητα, αλλά ως φύση, με το έδαφος, το υπέδαφος και το επιφανειακό της έδαφος,

---

⁵ Θεοδοσίου, Στράτος, «Προσωκρατικοί Έλληνες φιλόσοφοι και περιβάλλον» accessed November, 10, 2022, www.pemptousia.gr.

όπου ζει και τρέφεται ο άνθρωπος. Ο Έλληνας δραματουργός Σοφοκλής τον πέμπτο αιώνα π.Χ. «κατηγορεί» τον άνθρωπο ως το ον που τολμά να ενοχλήσει την υπέρτατη θεά, αφού δεν διστάζει να της βλάψει: να την οργώνει με το αλέτρι του και να την αυλακώνει χρόνο με τον χρόνο ασταμάτητα⁶.

Στον αρχέγονο κύκλο ζωής, η γη-φύση έχει μετατραπεί σε μια παντοδύναμη μητέρα-θεά κατά την ανάπτυξη των αγροτικών κοινωνιών και των αγροτικών γιορτών-μυστηρίων (βλάστηση, καρποφορία, ωρίμανση, μαρασμός, σπόρος, φύτευση στη γη, αναγέννηση). Ωστόσο, ο πρωτόγονος άνθρωπος, από τη στιγμή που άρχισε να παρατηρεί τη ζωή στη Γη, συνειδητοποίησε ότι, όπως και ο ίδιος, όλη η ζωή των ζώων και των φυτών εξαρτιόταν από τον τριπλό κύκλο ζωής, ανάπτυξης και θανάτου. Η επιβίωση του ανθρώπου εξαρτιόταν από τη βλάστηση της γης, καθώς τόσο αυτός όσο και τα υπόλοιπα ζώα τρέφονταν από τα δώρα της φύσης.

Ο πρωτόγονος άνθρωπος, μετά από αιώνες παρατήρησης του κύκλου ζωής των φυτών, συμπεριλαμβανομένου του σπόρου, της φύτευσής του στη Μητέρα-Γη και της ανάπτυξής του, ανακάλυψε τον αντίστοιχο κύκλο της σεξουαλικής αναπαραγωγής των ζώων.

Η Γαία και ο Ουρανός είναι το πρώτο θεϊκό ζευγάρι που ενώνεται από τον Έρωτα και σύμφωνα με τον ερωτικό-κοσμογονικό συμβολισμό, ο Ουρανός αγκαλιάζει και γονιμοποιεί τη Γη μέσω της βροχής⁷.

Η αποδοχή του σφαιρικού σχήματος της Γης σήμαινε την εγκατάλειψη, αφενός, της αποδοχής του επίπεδου σχήματος της Γης και, αφετέρου, της βαθιά ριζωμένης πεποίθησης μεταξύ των ανθρώπων της εποχής ότι υπάρχει μόνο μία κατεύθυνση στο χώρο, αυτή που αντιπροσωπεύει το «πάνω» και το «κάτω». Ήταν μια εποχή που η φυσική δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί και η άποψη ότι όλα τα υλικά σώματα έλκονται από το κέντρο της Γης λόγω της βαρύτητας ήταν εντελώς ακατανόητη ακόμη και για τα πιο μορφωμένα άτομα.

---

⁶ Sophocles, *Antigone. The women of Trachis. Philoctetes. Oedipus at Colonus*, trans. W.H.S. Jones, (The Loeb Classical Library, Harvard University Press. Heinemann, London, 1994), Αντιγόνη, 330 (σ.1-129).

⁷ Hesiod, *Theogony. Works and Days. Testimonia*, trans. (Glenn W. Most. The Loeb Classical Library, Heinemann, London, 2006), Θεογονία 129-141 (σ.2).

Τον έκτο αιώνα π.Χ., οι Μιλήσιοι και άλλοι Ίωνες σοφοί ξεκίνησαν μια γνήσια επανάσταση στη φιλοσοφία και την επιστήμη. Η δημιουργία της επιστημονικής φιλοσοφίας – θεωρητικών εννοιών και αντικειμενικής φυσικομαθηματικής επιστήμης – είναι το μεγαλύτερο επίτευγμα του αρχαίου ελληνικού πνεύματος⁸.

Αρχικά, ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο πρώτος από τους μονιστές φιλοσόφους, υποστήριξε ότι το νερό ήταν η βάση όλων των πραγμάτων, ο Αναξίμανδρος το άπειρο, ο Αναξίμενης έθεσε τον αέρα ως πρωταρχικό στοιχείο και ο Ηράκλειτος έθετε τη φωτιά ως πρωταρχικό στοιχείο. Οι ποικίλες και ξεχωριστές απαντήσεις τους σε αυτό το θεμελιώδες ερώτημα καθορίζουν τη φιλοσοφία τους⁹.

Ο Θαλής ο Μιλήσιος, ιδρυτής της Επτανησιακής Σχολής και της θεωρητικής γεωμετρίας και αστρονομίας, διατύπωσε την άποψη ότι ο πολύμορφος κόσμος των φυσικών φαινομένων έχει μια ενότητα και προκύπτει από μια ενιαία δημιουργική φυσική αρχή και αιτία, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν το νερό.

Για τον Θαλή, το νερό ήταν το βασικό συστατικό όλων των πραγμάτων, ανεξάρτητα από τη θεϊκή παρέμβαση, και όλα τα φυσικά όντα ήταν μεταλλάξεις αυτής της αρχικής ύλης. Για τον Μιλήσιο σοφό, το νερό αντιπροσώπευε την αρχέγονη ουσία από την οποία προέρχονταν όλες οι μορφές ύλης και στην οποία επέστρεφαν πάντα. Σύμφωνα με τον Θαλή, η κοινή φυσική αρχή και αιτία όλων των όντων είναι το νερό και όλα τα φυσικά όντα δημιουργούνται από τη συμπύκνωση ή την αραίωση αυτού του αρχέγονου στοιχείου. Όπως υποστηρίζει, η εμφάνιση προσχώσεων στα ποτάμια επιβεβαιώνει ότι το νερό είναι το στοιχείο του οποίου η διαστολή μέσω της εξάτμισης δημιουργεί αέρα, ενώ η συστολή και η συμπύκνωση του δημιουργεί τη γη¹⁰.

---

⁸ Θεοδοσίου, Στράτος, «Προσωκρατικοί Έλληνες φιλόσοφοι και περιβάλλον» accessed November, 10, 2022, www.pemptousia.gr.

⁹ Theodossiou, Efstratios, *The dethronement of the Earth – The dispute between geocentric and heliocentric systems*, (Athens:Diavlos Publ., 2007) : 130-210.

¹⁰ Θεοδοσίου, Στράτος, «Προσωκρατικοί Έλληνες φιλόσοφοι και περιβάλλον» accessed November, 10, 2022, www.pemptousia.gr.

Σύμφωνα με τον Θαλή, όχι μόνο η Γη αλλά ολόκληρο το σύμπαν είχε υδάτινη προέλευση και ημισφαιρικό σχήμα. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο με αέρα, ενώ η κούφια επιφάνειά του ήταν ο ουρανός, στο επίπεδο της βάσης του οποίου βρισκόταν η ακίνητη Γη, την οποία πίστευε ότι ήταν συμπαγής και επιπλέει στο νερό: επιπλέει ως ξύλο ή άλλη ουσία.

Ο Αναξίμανδρος πίστευε ότι υπάρχει στο σύμπαν μια μορφή φυσικού νόμου, μια κοσμική δικαιοσύνη, που διατηρεί την ισορροπία μεταξύ των τεσσάρων κυρίαρχων στοιχείων, τα οποία βρίσκονται σε συνεχή σύγκρουση λόγω της διαφορετικής υφής και της ετερογενούς σύστασής τους. Σύμφωνα με τον Αναξίμανδρο, η φυσική σχέση πρέπει να διατηρείται και να διαιωνίζεται ώστε κανένα από τα τέσσερα βασικά στοιχεία να μην υπερισχύει των άλλων. Ως εκ τούτου, απέρριψε τη θέση του δασκάλου του ότι το νερό ήταν η προέλευση του σύμπαντος, καθώς αυτό θα διατάραζε τη φυσική σχέση δικαιοσύνης μεταξύ των θεμελιωδών στοιχείων. Αν ένα στοιχείο, όπως το νερό, ξεχώριζε και πλεονεκτούσε, θα είχε απορροφήσει τα άλλα και ο κόσμος θα ήταν όχι μόνο ριζικά διαφορετικός, αλλά και στα πρόθυρα της εξαφάνισης.

Ο Αναξίμανδρος (610-540 π.Χ.) ήταν ο πρώτος Έλληνας χαρτογράφος που δημιούργησε έναν χάρτη του γνωστού τότε κόσμου. Σύμφωνα με την ευφάνταστη ανθρωπογένειά του, οι πρώτοι άνθρωποι δημιουργήθηκαν από οργανισμούς που μοιάζουν με ψάρια. Αλλά και άλλοι προσωκρατικοί Ίωνες φιλόσοφοι, όπως ο Εμπεδοκλής, είχαν κάνει παρόμοιες εικασίες για την αβιοτική προέλευση ή διάφορους μετασχηματισμούς των πρώτων μορφών ζωής, οι οποίες, σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή, εξαφανίστηκαν λόγω αδυναμίας προσαρμογής. Ο Πλάτων θα υποστήριζε αργότερα στον *Τίμαιο* ότι αυτές οι πρώιμες προσπάθειες να διατυπωθεί μια φυσική ιστορία και μια εύλογη εξήγηση του φαινομένου της ζωής ευνόησαν την «αυθόρμητη γένεση» παρά τη δημιουργία ζωής από έναν θεϊκό δημιουργό.

Ο Αναξίμανδρος, ήταν ο πρώτος που πρότεινε ότι καμία μορφή ζωής δεν είναι αιώνια και αμετάβλητη, αλλά μάλλον εξελίσσεται συνεχώς σε μια προσπάθεια προσαρμογής σε ένα εξίσου μεταβλητό περιβάλλον.

Ο Αναξίμανδρος, όπως όλοι οι άλλοι Ίωνες φιλόσοφοι, αποδέχτηκε επίσης τη θεμελιώδη μονιστική αρχή της Ιωνικής Σχολής, η οποία δηλώνει ότι τα πάντα πηγάζουν από μια ενιαία αρχή και τελικά επιστρέφουν σε αυτήν. Σύμφωνα με τον μεγάλο Έλληνα φιλόσοφο, όλα ξεκίνησαν από το στοιχείο του αέρα, ο οποίος, κατά την άποψή του,

ήταν άπειρος, ή απεριόριστος και αιώνιος. Ο αέρας ήταν η τεράστια μάζα ύλης στην οποία όλα τα έμβια όντα μειώθηκαν γενετικά¹¹.

Ο αέρας του Αναξιμένη ήταν συνεχώς σε κίνηση, όπως και το άπειρο του Αναξίμανδρου. Τελικά, όλα τα φαινόμενα και τα πράγματα δημιουργήθηκαν ως αποτέλεσμα της συνεχούς κίνησης αυτού του αέρα. Με την αραιώση του αέρα δημιουργήθηκε η φωτιά, ενώ η συμπύκνωση του αέρα παρήγαγε νερό και τη Γη.

Ο Αναξιμένης, όπως και ο Αναξίμανδρος, υποστήριξε ότι ο κόσμος δεν ήταν ο μόνος πλανήτης που υπήρχε. υποστήριξε ότι η τεράστια μάζα του αέρα περιείχε έναν άπειρο αριθμό κόσμων που συνεχώς δημιουργούνται και καταστρέφονται, επιστρέφοντας στο αρχικό άπειρο.

Ο Ηράκλειτος έβλεπε τη φωτιά ως τη γενεσιουργό ουσία και πίστευε ότι στον τεράστιο πλούτο του φυσικού και ουράνιου/συμπαντικού κόσμου, με την απρόβλεπτη ζωντάνια του, τίποτα δεν είναι σταθερό, ακίνητο ή δεδομένο. Δεν υπάρχει δηλαδή σταθερότητα, μόνο συνεχής ροή, αιώνια κίνηση. Ακριβώς αυτό που είναι σήμερα αποδεκτό στη μικροφυσική. Η ψευδαίσθηση της σταθερότητας και της ακινησίας προκαλείται από τις ατελείς αισθήσεις του ατόμου. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, η ύλη μεταμορφώνεται διαρκώς, ενώ στο πεπερασμένο σύμπαν, η φωτιά, ο αέρας και η γη είναι διακριτές καταστάσεις της ίδιας ουσίας.

Όλοι οι αρχαίοι Έλληνες φυσιολόγοι φιλόσοφοι απομάκρυναν τον Θεό - Δημιουργό από τη φύση και την ιστορία, αλλά με βαθύ σεβασμό στις προηγούμενες πεποιθήσεις των συγχρόνων τους, καθώς πιθανώς τον διατήρησαν σε ορισμένες εσωτερικές περιοχές του νου και της ψυχής τους, στην πνευματική και ηθική του διάσταση¹².

Η φυσική φιλοσοφία του Εμπεδοκλή, στον οποίο εστιάζει το συγκεκριμένο κεφάλαιο, συνθέτει, κατά μία έννοια, στοιχεία από τις δύο διακριτές θεωρητικές οπτικές του Παρμενίδη και του Ηράκλειτου. Ο Εμπεδοκλής συμπεραίνει, ότι δεν υπάρχει ένα μοναδικό στοιχείο από το οποίο προέρχονται όλα τα φυσικά όντα, αλλά

---

¹¹ Θεοδοσίου, Στράτος, «Προσωκρατικοί Έλληνες φιλόσοφοι και περιβάλλον» accessed November, 10, 2022, www.pemptousia.gr.

¹² Θεοδοσίου, Στράτος, «Προσωκρατικοί Έλληνες φιλόσοφοι και περιβάλλον» accessed November, 10, 2022, www.pemptousia.gr.

ότι υπάρχουν τέσσερα θεμελιώδη και μη αναγώγιμα σε πιο θεμελιώδη στοιχεία : φωτιά, αέρας, νερό και γη. Αυτά τα συστατικά μοιράζονται χαρακτηριστικά με το Παρμενίδειο ον. Είναι αιώνια, αμετάβλητα και άφθαρτα. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να συνδυαστούν για να σχηματίσουν σύνθετα όντα που αποτελούνται από δύο ή περισσότερα στοιχεία, παρά το γεγονός ότι τα ίδια είναι αμετάβλητα. Αυτή η σύνθεση ούτε αλλοιώνει ούτε καταστρέφει τα χαρακτηριστικά τους επειδή όταν αυτά τα σύνθετα σώματα τελικά θα διαλυθούν, και παρά την προσωρινή τους ένωση σε φυσικά σώματα, και τα τέσσερα στοιχεία διατηρούν την ακεραιότητά τους.

Αυτή η θεωρία επέτρεψε στον Εμπεδοκλή να υπερασπιστεί τη θέση του Ηράκλειτου, ο οποίος υποστήριξε ότι πρέπει να βασιζόμαστε στις πληροφορίες που παρέχουν οι αισθήσεις μας και, ως αποτέλεσμα, να αναγνωρίζουμε την ατελείωτη σειρά αλλαγών που παρατηρείται στη φύση. Οι αλλαγές είναι απλώς προσωρινοί συνδυασμοί των τεσσάρων πρωταρχικών υλικών συστατικών του σύμπαντος. Υπό αυτή την έννοια, δεν υπάρχει ούτε γέννηση ούτε θάνατος, αλλά μόνο διαδοχικές και διακριτές αναλογίες των τεσσάρων στοιχείων. Διότι είναι αδύνατον να προέλθει κάτι από κάτι που δεν υπάρχει, και είναι αδύνατο και αδιανόητο να εξαφανιστεί κάτι που υπάρχει.

Ο Εμπεδοκλής συμφωνεί με τον Παρμενίδη ότι οι αντιλήψεις περί γέννησης και θανάτου πρέπει να εγκαταλειφθούν. Στη θέση του αναδύονται δύο νέες φιλοσοφικές έννοιες: μίξη και διαχωρισμός. Τίποτα δεν γεννιέται, όπως τίποτα δεν μπορεί να γεννηθεί από μια ανύπαρκτη πηγή. Και πάλι, κάτι δεν μπορεί να πεθάνει, καθώς αυτό θα σήμαινε ότι ένα ον θα έπαυε να υπάρχει. Απαιτούνται διαφορετικές εξηγήσεις για τα περιστατικά που ονομάζουμε γεννήσεις και θανάτους¹³. Ο Εμπεδοκλής προτείνει ότι, στην πραγματικότητα, υπάρχει πάντα κάποιο προϋπάρχον υλικό που ανασυντίθεται με τέτοιο τρόπο ώστε, για τους αδαείς, η ανασύνθεση να εμφανίζεται ως γέννηση και θάνατος. Αυτό το υλικό που συνδυάζει, διαχωρίζει και ανασυνθέτει δεν είναι μοναδικό αλλά αποτελεί ένα πλήθος. Ο Εμπεδοκλής αντιμετωπίζει τον μονισμό των πρώτων Προσωκρατικών με έναν πλουραλισμό θεμελιωδών υλικών στοιχείων. Οι Μιλήσιοι υποστήριζαν ότι τα πάντα διέπονται από μια ενιαία

---

¹³ Σταυριανέας, Στασινός, «Εμπεδοκλής», *Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη*, (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013): 2-8.

θεμελιώδη και αμετάβλητη αρχή (το νερό για τον Θαλή, το άπειρο για τον Αναξίμανδρο, τον αέρα για τον Αναξίμενη). Ωστόσο, ο Εμπεδοκλής προτείνει ότι η φύση αποτελείται από τέσσερα κύρια στοιχεία ή «ριζώματα»: γη, νερό, αέρας και φωτιά. Μία από τις πιο γόνιμες έννοιες στην ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας είναι αυτές οι τέσσερις αρχές ονομάστηκαν στη συνέχεια στοιχεία. Το «στοιχείο» αναφέρεται σε μια ελάχιστη μονάδα, κάτι που δεν μπορεί να αναλυθεί περαιτέρω, και αυτό ακριβώς είναι τα τέσσερα ριζώματα του Εμπεδοκλή: υπάρχουν αιώνια, δεν αποσυντίθενται σε κάτι πιο θεμελιώδες, δηλαδή δεν είναι συνθέσεις ή μείγματα. από πιο θεμελιώδη υλικά, και είναι ικανά να αναμειγνύονται και να διαχωριστούν, προκαλώντας έτσι όλες τις παρατηρούμενες αλλαγές στη φύση. Η γέννηση είναι στην πραγματικότητα η ανάμειξη των τεσσάρων στοιχείων σε μια συγκεκριμένη αναλογία και ο θάνατος είναι η καταστροφή αυτής της αναλογίας ως αποτέλεσμα του διαχωρισμού ορισμένων ή όλων των στοιχείων που αποτελούν την αναλογία. Τα ριζώματα είναι ανάλογα με τα ελάχιστα βασικά χρώματα που χρησιμοποιεί ένας ζωγράφος για να δημιουργήσει μια άπειρη ποικιλία αποχρώσεων και μορφών.

Καθώς οι ζωγράφοι στολίζουν τα αναθήματα, άντρες επιδέξιοι στην τέχνη τους χάρη στην ευφυΐα τους, οι οποίοι, σαν να παίρνουν στα χέρια τους πολύχρωμες βαφές και να τις αναμειγνύουν αρμονικά σε μικρότερες ή μεγαλύτερες αναλογίες, δημιουργούν φιγούρες που μοιάζουν με τα πάντα: δέντρα και άντρες και γυναίκες, θηρία, πουλιά και ψάρια που τρέφονται από το νερό, και μακρόβιοι θεοί που λαμβάνουν τις υψηλότερες τιμές¹⁴.

Ένα ερώτημα, ωστόσο, παραμένει αναπάντητο για τον Εμπεδοκλή: τι οδηγεί τα στοιχεία να συνδυάζονται σε σταθερές αναλογίες, για να σχηματίσουν ένα νέο φυσικό σώμα; Και τι κάνει πάλι το μείγμα, το φυσικό σώμα, να διαλυθεί για άλλη μια φορά; Για να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα, ο Εμπεδοκλής υποθέτει την ύπαρξη δύο θεμελιωδών και αντίθετων ποιητικών δυνάμεων. Αναφερόταν σε αυτά ως Φιλότητα και Νείκος. Η δύναμη που ενώνει τα στοιχεία και δημιουργεί νέα «μείγματα» είναι η

---

¹⁴ Σταυριανέας, Στασινός, «Εμπεδοκλής», *Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη*, (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013): 2-8.

φιλία και η αγάπη (φιλότητα). Το Νείκος, η σύγκρουση, είναι η δύναμη που τους ξαναχωρίζει, διαλύοντας τις αναλογίες και τα σώματα που έχουν κατασκευάσει.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Εμπεδοκλής εισάγει δύο κοσμολογικές δυνάμεις στο φυσικό σύστημα. Η ανάπτυξη αυτών των δυνάμεων έχει σκοπό να αντιμετωπίσει τις ακόλουθες ανησυχίες: Ποια αιτιακή ή κινητήρια δύναμη διέπει τις φυσικές αλλαγές (τα ριζώματα και οι συνθέσεις δεν μπορούν να αλλάξουν από μόνα τους); Κι όμως, αν όλα στη φύση αλλάζουν συνεχώς, αυτές οι αλλοιώσεις εξυπηρετούν κάποιο σκοπό ή μήπως όλα συμβαίνουν τυχαία; Με άλλα λόγια, τι προκαλεί τη φύση στο σύνολό της να φαίνεται ότι διέπεται από τάξη σε αντίθεση με το χάος;

Αυτές οι δύο δυνάμεις είναι αντίθετες και ίσες. Η κοσμική δύναμη που ενώνει τα στοιχεία είναι η φιλότητα, ενώ η δύναμη που τα χωρίζει είναι το Νείκος. Η ανθρωπολογική προέλευση των δύο δυνάμεων είναι εμφανής, καθώς η μία δύναμη είναι καλή και ωφέλιμη, όπως η φιλία, που δημιουργεί σταθερές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, ενώ η άλλη δύναμη περιγράφεται ως «κακοήθης», όπως το μίσος και η διαμάχη, που δημιουργούν εχθρικές φατρίες και στρατόπεδα. Το ίδιο φυσικό φαινόμενο που εμφανίζεται σε μεμονωμένα σώματα ισχύει και για τον Εμπεδοκλή και ολόκληρο το φυσικό σύμπαν. Το φυσικό σύμπαν, το άθροισμα των τεσσάρων υλικών στοιχείων που αποτελούν ένα κλειστό σύστημα, μεταβαίνει από μια φάση της Φιλότητας σε μια αντίθετη φάση του Νείκου. Είναι προκαθορισμένο ότι ο κόσμος περνά από το έδαφος μιας δύναμης στο έδαφος της αντίπαλης δύναμης¹⁵.

Αν και τα αποσπάσματα του έργου του Εμπεδοκλή που σώζονται καθιστούν σαφή τη γενική συμφιλιοτική δύναμη της Φιλότητας και τη διασπαστική δύναμη του Νείκου, δεν είναι σαφές πώς αυτές οι δυνάμεις λειτουργούν στη δημιουργία και τη διάλυση των φυσικών κόσμων και των σωμάτων μέσα σε αυτούς. Σύμφωνα με μια ερμηνεία, η Φιλότητα φαίνεται να τακτοποιεί τα στοιχεία της Σφαίρας με τρόπο που δημιουργεί ένα ομοιογενές μείγμα. Το Νείκος εισέρχεται στη Σφαίρα από το εξωτερικό και διαχωρίζει τα στοιχεία από το ομοιόμορφο μείγμα. Αυτός ο διαχωρισμός παράγει ξεχωριστές μάζες καθενός από τα τέσσερα στοιχεία, και από αυτό το υλικό, σε ακριβείς αναλογίες, αναδύονται τα ζώα και τα φυτά του φυσικού κόσμου. Το Νείκος, ωστόσο, συνεχίζει να διαχωρίζει τα στοιχεία μέχρι να διαχωριστούν τελείως και να

---

¹⁵ Σταυριανέας, Στασινός, «Εμπεδοκλής», *Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη*, (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013) : 2-8.

σχηματίσουν ομόκεντρους κύκλους μέσα στη σφαίρα του σύμπαντος. Στη συνέχεια, η Φιλότητα εξαπλώνεται από το κέντρο προς την περιφέρεια και για άλλη μια φορά αρχίζει να σχηματίζει οργανισμούς και ανόργανα σώματα. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, υπάρχουν δύο διακριτές φάσεις της φυτικής και ζωικής δημιουργίας. Μία πρώτη υπό την κυριαρχία του Νείκου και ένα δεύτερο υπό την κυριαρχία της Φιλότητας.¹⁶

Κατά συνέπεια, αν δεχθούμε ότι υπάρχουν δύο φάσεις δημιουργίας, η πρώτη ξεκινά όταν η Φιλότητα έχει φέρει τον κόσμο σε μια κατάσταση έντονης συνοχής και αμοιβαίας έλξης, ομοιογένειας. Η σταδιακή επικράτηση του Νείκου θα επιφέρει τους απαραίτητους διαχωρισμούς στη φύση ως αποτέλεσμα αυτής της συγκυρίας. Αυτή η διαδικασία είναι ανάλογη με μια δίνη, η εξέλιξη της οποίας οδήγησε στον σχηματισμό του σύμπαντος. Τα ριζώματα διαχωρίζονται και σχηματίζονται φυσικά σώματα, αλλά υπόκεινται στην επίδραση του νείκου, μιας κατάστασης κλιμακούμενης διαμάχης και αταξίας. Σε μια δεύτερη φάση της κοσμογονίας, αυτή η κοσμική συνθήκη θα επηρεαστεί και πάλι από τη φιλότητα, η οποία θα σχηματίσει από τα στοιχεία τα μέλη των φυτών, των ζώων και των ανόργανων πραγμάτων. Από αυτή τη φάση, ο κόσμος θα οδηγηθεί πάλι στην αρχική του κατάσταση, δηλαδή σε κατάσταση πλήρους ομοιογένειας.

Παρόλο που πολλές λεπτομέρειες της κοσμολογικής αφήγησης του Εμπεδοκλή είναι ασαφείς, είναι προφανές ότι το κοσμικό γίνεσθαι ακολουθεί μια αιώνια κυκλική πορεία. Τα δύο ορόσημα αυτής της πορείας είναι η θεϊκή σφαίρα και η χαοτική δίνη (δίνη). Ο κόσμος διαρκώς διαλύεται και μεταρρυθμίζεται και η Φιλότητα και το Νείκος είναι οι δύο ποιητικές δυνάμεις που δρουν στα τέσσερα στοιχεία, κατασκευάζοντας τον κόσμο από αυτά και τον διαλύουν κάποια στιγμή για να διαχωρίσουν και να εξισορροπήσουν τα στοιχεία¹⁷.

---

¹⁶ Σταυριανέας, Σ. (2013), «Εμπεδοκλής», Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη, Πανεπιστήμιο Πατρών: 2-8.

¹⁷ Σταυριανέας, Σ. (2013), «Εμπεδοκλής», Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη, Πανεπιστήμιο Πατρών: 2-8.

Σημαντικά για την παράδοση της ελληνικής φυσικής φιλοσοφίας είναι τρία βασικά χαρακτηριστικά του Εμπεδόκλειου συστήματος: α) ο τρόπος με τον οποίο εννοιολογούνται τα βασικά υλικά συστατικά του κόσμου, τα φυσικά στοιχεία. β) ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί αυτά τα βασικά υλικά για να κατασκευάσει κατ' αναλογία κάθε άλλο φυσικό σώμα. και γ) το γεγονός ότι τα υλικά στοιχεία από μόνα τους είναι ανεπαρκή για να συνθέσουν τον κόσμο. Απαιτείται δηλαδή κάποια ποιητική δύναμη για να εξηγηθεί ο κόσμος.

Ο όρος «στοιχείο» στερείται σαφήνειας. Μπορεί να αναφέρεται στις «αρχέγονες» ουσίες, δηλαδή τις ουσίες που υπήρχαν από την αρχή και θα συνεχίσουν να υπάρχουν, και τις απλούστερες υλικές ουσίες, που δεν αναλύονται σε κάτι πιο θεμελιώδες, τις ουσίες στις οποίες τα σύνθετα σώματα μειώνονται αλλά δεν μπορούν να μειωθούν περαιτέρω. Και οι δύο αυτές ερμηνείες μπορούν να βρεθούν στη μιλησιακή παράδοση. Το νερό του Θαλή και το άπειρο του Αναξίμανδρου είναι θεμελιωδώς «στοιχειώδη». Όσο για την αντίληψη ότι ορισμένα πολύπλοκα σώματα αποτελούνται από πιο απλά, έχει τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική σκέψη. Όπως υπονοείται, για παράδειγμα, στον Ησιωδικό μύθο της Πανδώρας, ο Ηφαιστος έδωσε μορφή στην Πανδώρα, την πρώτη γυναίκα, συνδυάζοντας χώμα και νερό. Σε μια μη μυθική περιγραφή, ο Ξενοφάνης ο Κολοφώντας επαναλαμβάνει την άποψη ότι οι άνθρωποι δημιουργούνται από γη και νερό, ενώ στην κοσμολογία που υποστηρίζει ο Παρμενίδης στον Δρόμο προς τη Δόξα, τα πάντα προέρχονται από ένα πρωταρχικό, αρχέγονο ζεύγος, τη Μέρα και τη Νύχτα.

Ο Εμπεδοκλής κατανοεί την έννοια του συστατικού στοιχείου καλύτερα από κάθε άλλο προσωκρατικό στοχαστή. Τα ριζώματά του είναι αιώνια και απλά, αποτελώντας τα μη αναγώγιμα στοιχεία στα οποία μπορούν να επιλυθούν άλλα πράγματα. Αυτές οι τέσσερις ουσίες δεν είναι χημικά καθαρές. Ο όρος γη, για παράδειγμα, αναφέρεται σε μια ποικιλία διακριτών στερεών ουσιών. Το νερό χρησιμοποιείται συνήθως για να αναφέρεται σε υγρά, και όχι μόνο σε υγρά, αλλά και σε μέταλλα (λόγω της εύφλεκτης φύσης τους), ενώ ο αέρας αναφέρεται σε κάθε τύπο αερίου ουσίας. Επομένως, δεν μπορούμε να θεωρηθούν τα ριζώματα του Εμπεδοκλή ως καθαρές ουσίες, όπως το οξυγόνο ή το υδρογόνο στη σύγχρονη χημεία¹⁸.

---

¹⁸ Σταυριανέας, Στασινός, «Εμπεδοκλής», *Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη*, (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013) : 2-8.

Όσον αφορά την εφαρμογή της έννοιας της αναλογικής ανάμειξης των τεσσάρων στοιχείων, η θεωρητική οικονομία του φυσικού συστήματος είναι εντυπωσιακή. Με έναν σχετικά μικρό αριθμό αρχών, τα τέσσερα στοιχεία και τις δύο δυνάμεις, ο Εμπεδοκλής εξηγεί τη σύνθεση μιας άπειρης ποικιλίας ουσιών.

Καθώς υποστήριξε ότι διάφορες ουσίες αποτελούνται από το συνδυασμό ριζωμάτων σε ποικίλες αναλογίες, προφανώς πίστευε ότι κάθε μεμονωμένη ουσία αποτελείται από το συνδυασμό ριζωμάτων στην ίδια σταθερά και ορισμένη αναλογία. Αν και ο Εμπεδοκλής δεν φαίνεται να έχει επεξεργαστεί τη συγκεκριμένη εφαρμογή της θεωρίας του σε συγκεκριμένες ουσίες, η εισαγωγή αυτής της έννοιας σημαίνει ότι η φύση των σύνθετων ουσιών δεν καθορίζεται μόνο από τα συστατικά τους, αλλά και από τον τρόπο ή την αναλογία δημιουργίας τους. Αυτή η θέση, την οποία θα εκμεταλλευτεί ο Αριστοτέλης, συνιστά μια αντι-αναγωγική στάση σύμφωνα με την οποία ένα σώμα ορίζεται όχι μόνο από τη φύση των συστατικών του, αλλά από τον λόγο του συνδυασμού τους.

Αυτή η ιδέα του συνέβαλε κατά κάποιο τρόπο στην μετέπειτα ανάπτυξη της θεωρίας της χημείας. Ο νόμος των σταθερών αναλογιών δηλώνει ότι οι χημικές ενώσεις περιέχουν τα συστατικά τους σε καθορισμένες και σταθερές αναλογίες κατά βάρος, αλλά πολύ πριν από την πειραματική απόδειξη του νόμου σε αυτή τη μορφή, ο Εμπεδοκλής κατέληξε σε ένα θεώρημα που ήταν ουσιαστικά πανομοιότυπο.

Η επισήμανση από τον Εμπεδοκλή της απαίτησης για την παρουσία κινητικών ποιητικών αιτιών διαφορετικών από τα υλικά συστατικά κάθε μείγματος οδήγησε στον διαχωρισμό υλικών και ποιητικών αιτιών¹⁹.

---

¹⁹ Σταυριανέας, Στασινός, «Εμπεδοκλής», *Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη*, (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013) : 2-8.

1.2.Πλατωνική Φιλοσοφία

Ο Πλάτων, που έζησε από το 427 έως το 347 π.Χ., θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς στην παράδοση του φυσικού δικαίου. Η έννοια της φύσης ως θεμελιώδους και οργανικής αρχής των πραγμάτων και η σχέση της με τη σφαίρα των ανθρωπίνων υποθέσεων ήταν ήδη αντικείμενο έντονης συζήτησης από τους Προσωκρατικούς φιλοσόφους. Μάλιστα, η ενασχόληση του φίλου και μέντορα του Πλάτωνα, Σωκράτη (469–399 π.Χ.) μαζί τους εμφανίζεται σε πολλά έργα του Πλάτωνα²⁰.

Η επικρατούσα άποψη την εποχή συγγραφής των πλατωνικών διαλόγων ήταν ότι η «φύση» και ο «νόμος» ήταν δύο πολύ διαφορετικές έννοιες, ακόμη και ανταγωνιστικές μεταξύ τους. Αυτές οι έννοιες θεωρήθηκε ότι αντιπροσώπευαν, αντίστοιχα, ό,τι ήταν αμετάβλητο και έξω από τον ανθρώπινο έλεγχο από τη μια πλευρά και ό,τι ήταν αποτέλεσμα της συμφωνίας των ανθρώπων από την άλλη. Ο Πλάτωνας θέτει ερωτήματα για αυτήν ακριβώς τη σύγκρουση στους διαλόγους του.

Οι διάλογοί του περιέχουν εκτενείς συζητήσεις για το «φυσικό» και το «κατά φύση», καθώς και το πώς πρέπει να γίνονται οι έννοιες αυτές αντιληπτές σε σχέση με πολιτικούς και νομικούς θεσμούς, καθώς και την ανθρώπινη συμπεριφορά γενικότερα. Στο έργο του Πλάτωνα παρουσιάζεται η ιδέα της φύσης ως κανονιστική για τις ανθρώπινες υποθέσεις.

Η *Πολιτεία*²¹, που θεωρείται το πιο διάσημο έργο του Πλάτωνα, διερευνά τη δυνατότητα μιας πολιτικής τάξης που είναι απολύτως ορθολογική. Στο έργο αυτό, ο Σωκράτης και μια ομάδα φίλων συζητούν για τη φύση της δικαιοσύνης με βάση την αμφίβολη υπόθεση ότι η δικαιοσύνη ενός και μόνο ανθρώπου και η δικαιοσύνη μέσα σε μια πόλη είναι ίσες μεταξύ τους. Οι συνιστώσες της πόλης παρομοιάζονται με τις συνιστώσες της ψυχής και η φυσική και ευεργετική τάξη της πρώτης θεμελιώνεται

---

²⁰ Leo Strauss, *The City and Man* (Charlottesville: The University Press of Virginia, 1964): 50-62.

²¹ Plato, *Republic*, trans., Alan Bloom. (New York and London: Basic Books, 1968): 3-277.

πάνω στη δεύτερη. Η λογική κάνει χρήση του θυμικού για να κρατήσει τις επιθυμίες υπό έλεγχο. Το πολιτικό ισοδύναμο αυτού θα ήταν μια πόλη στην οποία οι πιο λογικοί πολίτες, γνωστοί ως φύλακες, εκχωρούν εξουσία σε μια τάξη βοηθών ή στρατευμάτων προκειμένου να διατηρηθεί η τάξη μεταξύ του γενικού πληθυσμού, που οδηγείται από τα συναισθήματά του. Μια τέτοια ρύθμιση απαιτεί μια σειρά από απίθανες προϋποθέσεις, όπως η εξάλειψη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και η θεσμοθέτηση της οικογένειας μεταξύ αυτών που κατέχουν θέσεις εξουσίας. Ακόμα κι αν η ερμηνεία της *Πολιτείας* ήταν πάντα αμφιλεγόμενη, ένας αυξανόμενος αριθμός ακαδημαϊκών τη βλέπει λιγότερο ως σοβαρό πολιτικό σχέδιο και περισσότερο ως αντιμετώπιση ηθικών ή μεταφυσικών ανησυχιών, που ίσως σχετίζονται με τη φύση της ίδιας της φιλοσοφικής σκέψης του συγγραφέα²².

Ο πλατωνικός χαρακτήρας ονόματι Καλλικλής, ένας δάσκαλος της ρητορικής που είναι προφανώς επηρεασμένος από κάποιες προσωκρατικές ιδέες για τη φύση μαζί με κάποιες κοινές αντιλήψεις για την πολιτική εξουσία, απαντά στην εκφρασμένη άποψη του Σωκράτη ότι μόνο οι απλοί άνθρωποι είναι πραγματικά ευτυχισμένοι στο *Γοργία*, που είναι ένας διάλογος στον οποίο ο Σωκράτης συζητά τη φύση της ρητορικής. Σύμφωνα με τον Καλλικλή, η δικαιοσύνη είναι απολύτως συμβατική, πράγμα που σημαίνει ότι είναι αποτέλεσμα ανθρώπινης συμφωνίας. Σύμφωνα με τον Καλλικλή, η δικαιοσύνη είναι η άποψη της πλειοψηφίας των ανθρώπων της κοινωνίας που είναι αδύναμοι και συμφωνούν σε αυτήν ως μέσο ελέγχου της μειοψηφίας των ισχυρών και ευφών ατόμων.²³ «Νομίζω ότι οι άνθρωποι κάνουν αυτά τα πράγματα», καταλήγει ο Καλλικλής, «κατά τη φύση του δίκαιου, και να...σύμφωνα με το νόμο της φύσης». Ο Καλλικλής υποστηρίζει ότι είναι στη φύση των ισχυρών να προσέχουν τα δικά τους συμφέροντα, όπως συμβαίνει και στο ζωικό βασίλειο.²⁴

---

²² Plato, *Republic*, trans., Alan Bloom. (New York and London: Basic Books, 1968): 3-277.

²³ Jonathan Barnes, *The Presocratic Philosophers* (New York: Routledge, 1982), 508-16.

²⁴ Plato *Gorgias*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969), 464b-465d, 502c-503a, 504d, 521d: 229-207.

Αυτή η άποψη του φυσικού δικαίου είναι μία θεμελιωδώς ηδονιστική, ριζοσπαστική ατομικιστική και σκεπτικιστική διατύπωση. Ο Καλλικλής θεωρεί το φυσικό δίκαιο ως προϊόν μιας περιγραφής της ανθρώπινης φύσης που ουσιαστικά στερείται ηθικής.

Ο Σωκράτης αμφισβητεί την κατανόηση αυτή του φυσικού νόμου προβάλλοντας αντιρρήσεις που αποκαλύπτουν ασυνέπειες στον ηδονισμό του Καλλικλή. Στη συνέχεια, προτείνει μια διαφορετική οπτική για το τι σημαίνει να είναι κάτι «φυσικό» ή «φυσικά δίκαιο». Ωστόσο, ο Σωκράτης δεν χρησιμοποιεί τον όρο «φυσικός νόμος» στα δικά του επιχειρήματα. Στην τάξη των ανθρώπινων αγαθών στην οποία τα αγαθά της ψυχής έρχονται πρώτα, εκείνα του σώματος έρχονται σε δεύτερη μοίρα και τα εξωτερικά αγαθά (όπως τα πλούτη) έρχονται τρίτα. Η τρίτη τάξη, αναφέρεται ως η φυσικά δίκαιη ή σωστή τάξη. Οι αρετές είναι τα αγαθά της ψυχής και μόνο με αυτές μπορεί να εδραιωθεί και να είναι αποτελεσματική η υπόλοιπη τάξη. Αυτή η σειρά είναι φυσική λόγω του γεγονότος ότι είναι λογική και ουσιαστικό μέρος του αντικειμένου, στην προκειμένη περίπτωση των ανθρώπων²⁵.

Σύμφωνα με τον Σωκράτη, η πολιτική τέχνη, η οποία ασχολείται πρωτίστως με νομοθετικά ζητήματα, είναι το είδος της τέχνης που έχει ως πρωταρχικό ρόλο την ευημερία της ψυχής²⁶. Είναι κρίσιμο για την πλοκή του *Γοργία* ότι ο Καλλικλής δεν μπορεί να πειστεί, καθώς αυτό καταδεικνύει τους περιορισμούς της λογικής επιχειρηματολογίας ενόψει της ακατάλληλης εξοικείωσης και τονίζει πόσο σημαντικοί είναι οι κανόνες για την ανάπτυξη του χαρακτήρα.

Στο *Γοργία*, ο Σωκράτης δεν επεξεργάζεται ιδιαίτερα τη νομοθεσία, πέρα από το γεγονός ότι τη συνδέει με την έννοια της «φροντίδας της ψυχής» και «την τέχνη της πολιτικής». Μετά από εξέταση ορισμένων ορισμών που είναι ανεπαρκείς, ο Σωκράτης προτείνει ότι ο νόμος «θέλει να είναι η εύρεση αυτού που είναι». Ο σύντροφος του Σωκράτη προβάλλει το επιχείρημα ότι είναι αυτονόητο ότι διαφορετικοί άνθρωποι τηρούν διαφορετικούς νόμους και μπορεί ακόμη και να αλλάξουν τους δικούς τους. Ο Σωκράτης προτείνει ότι ο καλύτερος τρόπος για να

---

²⁵ Plato *Gorgias*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969), 506d-507a: 229-307.

²⁶ Lewis Bradley, "Plato's Minos: The Political and Philosophical Context of the Problem of Natural Right," *Review of Metaphysics* 60 (2006): 17-53.

προσεγγίσει κανείς αυτό το ερώτημα είναι να το αντιληφθεί ως αναλογία με τις κινήσεις που κάνουν οι παίκτες σε ένα επιτραπέζιο παιχνίδι. Οι παραλλαγές στο δίκαιο συμβαίνουν μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ομοιομορφίας που προκύπτει από την εμπλοκή του λόγου με τις σταθερές δομές του κόσμου. Επιπλέον, ο φιλόσοφος αναγνωρίζει το προφανές γεγονός ότι οι νομοθέτες είναι επιρρεπείς στο λάθος, παρά το γεγονός ότι ο νόμος «επιδιώκει» να είναι η εφεύρεση αυτού που είναι.

Στην πραγματικότητα, η ίδια η διατύπωση εγείρει το ερώτημα εάν οι στόχοι του νομικού συστήματος ως προς αυτό θα μπορούσαν ποτέ να επιτευχθούν πλήρως ή όχι. Ωστόσο, υπονοεί επίσης μια θεμελιώδη σύνδεση μεταξύ του νόμου και του «είναι», που οδηγεί ίσως στην πρώτη διατύπωση ενός λογισμού παρόμοιου με τη θέση, η οποία εκφράστηκε αργότερα από τον Άγιο Αυγουστίνο, ότι ένας άδικος νόμος δεν είναι καθόλου νόμος. Στο τελευταίο μέρος της συνομιλίας, ο Σωκράτης χρησιμοποιεί τον Μίνωα, τον θρυλικό βασιλιά της Κρήτης που λέγεται ότι έγραψε (με τη βοήθεια του Δία) τον παλαιότερο και επομένως καλύτερο νομικό κώδικα, ως πρότυπο νομοθέτη και υπονοεί ότι ο σκοπός των νόμων είναι το καλό της ψυχής. Λέγεται ότι ο Μίνωας έγραψε τον κώδικα ενώ η Κρήτη ήταν υπό την κυριαρχία του Δία. Ο Πλάτωνας υπαινίσσεται, στο *Γοργία*, τη θέση που υποστήριζε ο Σωκράτης, η οποία συνδέει την πολιτική και τους νόμους, μέσω της χρήσης αυτού του ορισμού.

Μόνο στους *Νόμους*, έναν διάλογο στον οποίο ο Σωκράτης απουσιάζει και αντικαθίσταται από έναν ανώνυμο «Αθηναίο ξένο» παρέχεται μια λεπτομερής απεικόνιση της πρακτικής της νομοθέτησης και του περιεχομένου των νόμων που στοχεύουν στη βελτίωση της ανθρώπινης ψυχής σύμφωνα με το φυσικό δικαίωμα. Κι αυτό γιατί οι *Νόμοι* είναι ο μόνος διάλογος στον οποίο ο Σωκράτης δεν είναι παρών.

Οι *Νόμοι* είναι το μεγαλύτερο και πιο άμεσα πολιτικό έργο του Πλάτωνα. Το δραματικό του πλαίσιο είναι ένα προσκύνημα τριών ηλικιωμένων ανδρών από την πόλη του Μίνωα, την Κνωσό, στη σπηλιά και τον ναό του Δία στο όρος Ίδη, όπου ο ίδιος ο Μίνωας λέγεται ότι έλαβε οδηγίες για τη νομοθέτηση από τον θεό. Ο Αθηναίος, ένας Κρητικός ονόματι Κλεινίας και ένας Σπαρτιάτης ονόματι Μέγιλλος είναι οι πρωταγωνιστές αυτού του ταξιδιού. Ο Αθηναίος προτείνει να μιλήσουν για «το πολιτικό σύστημα και τη νομοθεσία» και οι δύο φίλοι του συμφωνούν αμέσως με την πρότασή του.²⁷ Η συνομιλία μπορεί να χωριστεί σε τρία ξεχωριστά τμήματα. Η

---

²⁷ Plato, *Laws* Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969), 625a: 1225-1516.

πρώτη ενότητα, η οποία αποτελείται από τα τρία πρώτα βιβλία, αποτελεί μια θεωρητική εισαγωγή στη νομοθεσία. Αυτή η ενότητα συζητά τους στόχους της πόλης, της εκπαίδευσης και του καθεστώτος (πολιτεία), που μπορεί να μεταφραστεί ως η μορφή διακυβέρνησης. Ο Κλεινίας αποκαλύπτει ότι είναι μέλος μιας Κρητικής επιτροπής που είναι επιφορτισμένη με τη σύνταξη ενός νομικού κώδικα για μια νέα αποικία, τη Μαγνησία, στο τέλος του τρίτου βιβλίου. Οι δύο άλλοι χαρακτήρες συμφωνούν να βοηθήσουν τον Κρητικό να εξετάσει τους νόμους για αυτήν την αποικία, γεγονός που κάνει την επόμενη συζήτηση πιο συγκεκριμένη. Τα βιβλία από τέσσερα έως επτά περιγράφουν λεπτομερώς τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά και τις εγκαταστάσεις της πόλης, συμπεριλαμβανομένης της γεωγραφίας και άλλων στοιχείων, της μορφής διοίκησης και του εκπαιδευτικού της συστήματος. Στην τρίτη και τελευταία ενότητα της συνομιλίας, ο Σωκράτης συζητά τα προβλήματα ή πηγές αντίθεσης στη νέα πόλη που παρουσιάζονται από τις τρεις πτυχές της ψυχής που προσδιόρισε στην *Πολιτεία*. Το όγδοο βιβλίο συζητά τις επιθυμίες, ιδιαίτερα τις αισθησιακές επιθυμίες. Το ένατο βιβλίο εξετάζει το πνεύμα (θυμός) τόσο ως αιτία όσο και ως απάντηση στην εγκληματική συμπεριφορά και το δέκατο βιβλίο συζητά την πρόκληση και την υπόσχεση που παρουσιάζει η ευφυΐα.

Ως άμυνα ενάντια στην απειλή που θέτει ο αθεϊσμός για την πόλη, το δέκατο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει την πιο εκτενή φυσική θεολογία που γράφτηκε σε όλη την κλασική περίοδο. Το θέμα αυτό συνεχίζεται στο δωδέκατο βιβλίο, το οποίο προτείνει μια τακτική συνάντηση των αρχηγών της πόλης με τους κατηγορούμενους για αθεΐα, για να συζητηθούν φιλοσοφικά ζητήματα και πιθανές μεταρρυθμίσεις. Αυτό το θέμα συνεχίζεται επίσης στο δέκατο τρίτο βιβλίο, το οποίο είναι ένας πρόλογος του δέκατου τέταρτου βιβλίου.

Στο πρώτο βιβλίο των *Νόμων* καθιερώνεται ο συνολικός τόνος, και επίσης στο πρώτο βιβλίο των *Νόμων* παρέχεται μια άποψη για το τι είναι νόμος σύμφωνα με τη φύση, ως εισαγωγή ως κατευθυντήρια έννοια για τη συζήτηση. Όπως συνέβη στο *Γοργία*, διατυπώνεται ως αντίκρουση σε ένα αντίθετο επιχείρημα, στην προκειμένη περίπτωση, αυτό που προέβαλε ο Κλεινίας. Όταν ρωτήθηκε ποιος ήταν ο στόχος πολλών κρητικών θεσμών και πρακτικών, ο Κλεινίας απαντά ότι ήταν η νίκη στη μάχη. Ο Κλεινίας εξηγεί ότι αυτός ήταν ο στόχος του αρχαίου Κρητικού νομοθέτη Μίνωα σε όλο του το έργο, επειδή ο Μίνωας αναγνώρισε ότι «αυτό που οι

περισσότεροι άνθρωποι αποκαλούν ειρήνη... [είναι] μόνο ένα όνομα· στην πραγματικότητα, για όλους υπάρχει πάντα από τη φύση του ένας ακήρυχτος πόλεμος μεταξύ όλων των πόλεων»²⁸. Εξαιτίας αυτού, η νίκη θεωρείται το ύψιστο αγαθό, που συνδέει την άποψη του Κλεινία με αυτή του Καλλικλή στη *Πολιτεία*²⁹.

Ο Κλεινίας προχωρά πιο μακριά από τον Καλλικλή στον ισχυρισμό του ότι η εχθρότητα δεν υπάρχει μόνο μεταξύ πόλεων, αλλά και μεταξύ νοικοκυριών μέσα σε μια πόλη, μεταξύ ατόμων, ακόμη και μεταξύ τμημάτων ατόμων, ανάγοντας έτσι το ζήτημα σε μια μορφή ψυχικής αποσύνθεσης. Αλλά ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, η θετική όψη είναι ο θρίαμβος μιας «καλύτερης» συνιστώσας έναντι μιας «κακής». Σε απάντηση σε αυτό, ο Αθηνάδης ρωτά τον Κλεινία για το νόημα πίσω από δηλώσεις όπως «να είσαι ανώτερος ή κατώτερος από τον εαυτό σου». Προτείνει ότι στην περίπτωση μιας πόλης, σημαίνει ότι οι καλύτεροι άνδρες κυβερνούν τους χειρότερους. Ωστόσο, δεν απευθύνεται ευθέως σε αυτό το ερώτημα. Συνοψίζοντας, οι Αθηναίοι και ο Κλεινίας συζητούν για το τι πρέπει, σύμφωνα με τη φύση, να συμβαίνει³⁰.

Μια εναλλακτική εξήγηση των σκοπών ενός θείου νομοθέτη προσφέρεται με τη μορφή της πιο διευκρινιστικής περιγραφής των Αθηναίων για το τι είναι σύμφωνο με τη φύση. Για να απαντήσει στην απορία των Αθηναίων σχετικά με τους στόχους του Μίνωα, ο Κλεινίας εξηγεί ότι ένας νομοθέτης επιδιώκει να επιτύχει τόσο θεϊκά όσο και ανθρώπινα αγαθά προκειμένου να εκπληρώσει την αποστολή του. Μερικοί

---

²⁸ Plato, *Laws* Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969), 626a: 1225-1516.

²⁹ Lewis Bradley, “Platonic Philosophy and Natural Law”, *Classical and Medieval Sources of Natural Law* (Witherspoon Institute, 2011) accessed 10/01/22: www.thepublicdiscourse.com.

³⁰ Lewis Bradley, “Platonic Philosophy and Natural Law”, *Classical and Medieval Sources of Natural Law* (Witherspoon Institute, 2011) accessed 10/01/22: www.thepublicdiscourse.com.

άνθρωποι πιστεύουν ότι η υγεία, η ομορφιά, η δύναμη και ο πλούτος είναι οι πιο σημαντικές πτυχές στη ζωή ενός ανθρώπου, με αυτή τη σειρά. Οι θεϊκές αρετές της σύνεσης, του μέτρου, της δικαιοσύνης και του θάρρους χρησιμεύουν ως το σημείο αναφοράς και η βάση για τα ανθρώπινα αγαθά. Τα θεία αγαθά έρχονται φυσιολογικά (φύσει) πριν από τα ανθρώπινα αγαθά και κάνουν τα τελευταία δυνατά. Όταν διατυπώνουν πραγματικούς νόμους, οι νομοθέτες θα πρέπει να έχουν υπόψη τους αυτή τη φυσική τάξη και να αναζητούν καθοδήγηση στα θεϊκά αγαθά. Σύμφωνα με την τελευταία εντολή του κειμένου, οι *Νόμοι* θα πρέπει να διέπονται από μια τάξη που είναι φυσική και λογική, μια τάξη αγαθών. Τα ανθρώπινα αγαθά είναι αυτά που συνδέονται με το σώμα (υγεία, ομορφιά, δύναμη). Τα εξωτερικά αγαθά συνδέονται με τον εξωτερικό κόσμο και τα θεία αγαθά είναι οι αρετές και τα αγαθά του νου που οδηγούνται από τη σύνεση³¹.

Ο κανόνας της λογικής είναι αυτός που καθορίζει τι μπορεί να θεωρηθεί «φυσικό». Επιπλέον, τα αγαθά του ανθρώπινου κόσμου εξαρτώνται από τα αγαθά του θεϊκού κόσμου, και τελικά από τη νόηση. Η έννοια αυτή αναλύεται σε περαιτέρω ενότητες των *Νόμων*. Αργότερα στο πρώτο βιβλίο, ο Αθηναίος εξετάζει το θέμα του τι σημαίνει να είσαι καλύτερος από τον εαυτό του και εικονογραφεί τη διατριβή του με μια εικόνα της ψυχής ως ένα είδος μαριονέτας που αντιδρά στο τράβηγμα των διαφόρων ειδών σχοινιών. Ένα από τα σχοινιά αποτελείται από χρυσό και έχει μια μεταξένια αίσθηση. Αυτό είναι αυτό που είναι γνωστό ως «χρυσή και ιερή έλξη του υπολογισμού» (λογισμός), που αναφέρεται και ως «κοινό δίκαιο της πόλης». Τα άλλα είναι φτιαγμένα από σίδηρο. Με το να είναι σκληρά, υπερασπίζονται την ισχυρή εξουσία που κατέχει ο νόμος. Επομένως, ο λόγος είναι αυτός που έρχεται πρώτος και διατάσσει την πόλη με την υποστήριξη της δύναμης της φύσης. Ομοίως, όταν ο Αθηναίος μιλάει για παιδεία στην αρχή του δεύτερου βιβλίου, διαφοροποιεί την παιδεία από την αρετή. Η αρετή είναι το τελικό αποτέλεσμα, ή στόχος, της εκπαίδευσης. Το πρώτο προκύπτει από την κατάλληλη εκπαίδευση των απολαύσεων και των πόνων ενός ατόμου προτού αυτό το άτομο είναι ικανό να συλλογιστεί, «και τότε, όταν οι ψυχές γίνουν ικανές να συλλογιστούν, αυτά τα πάθη μπορούν σε

---

³¹ Lewis Bradley, “Platonic Philosophy and Natural Law”, *Classical and Medieval Sources of Natural Law* (Witherspoon Institute, 2011) accessed 10/01/22: www.thepublicdiscourse.com.

συμφωνία με τη λογική να επιβεβαιώσουν ότι έχουν εγκλιματιστεί σωστά στις κατάλληλες συνήθειες». Ολόκληρη αυτή η συνοχή είναι η ουσία της αρετής. Είναι πιθανό η επιταγή του Αθηναίου, η οποία δηλώνει ότι τα πάθη κάποιου πρέπει να διαταχθούν προτού η λογική υποστηρίξει αναδρομικά αυτή την τάξη, μπορεί να δώσει κάποια εικόνα για τη συνεχιζόμενη αντίσταση του Καλλικλή στα επιχειρήματα του Σωκράτη στο *Γοργία*³².

Η φυσική τάξη των πραγμάτων επιβεβαιώνεται και σε μερικά άλλα σημεία στους *Νόμους*. Το δέκατο βιβλίο των *Νόμων*, το οποίο περιλαμβάνει μια εκτενή εποικοδομητική φυσική θεολογία που θεμελιώνει την έκκληση της πόλης σε ό,τι ταιριάζει στη φύση, αποτελεί ίσως την πιο αξιοσημείωτη πτυχή των *Νόμων*. Η θεολογία είναι μια απάντηση σε εκείνους που υποστηρίζουν ότι είτε οι θεοί δεν υπάρχουν είτε, αν υπάρχουν, δεν ενδιαφέρονται για τις υποθέσεις των ανθρώπων. Ακόμη, ωστόσο, κι αν νοιάζονται, δεν μπορούν να δωροδοκηθούν με προσευχές και θυσίες. Το μεγαλύτερο μέρος της συζήτησης αφιερώνεται σε μια απομυθοποίηση της πρώτης θέσης, η οποία συνδέεται, για άλλη μια φορά, με τις απόψεις των Προσωκρατικών στοχαστών που έτειναν προς μια ριζικά αναγωγική και υλιστική περιγραφή της φύσης³³.

Στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα (369b-376e, 372b-d), το πρώτο ελληνικό μοντέλο πόλης που ο Σωκράτης φαντάζεται για την πόλη της Αθήνας απαιτεί από τους πολίτες της να καταναλώνουν μόνο φυτικά τρόφιμα. Αυτό το σχέδιο τελικά εγκαταλείφθηκε προς όφελος ενός πιο σύνθετου εγχειρήματος: της κατασκευής μιας μητρόπολης που θα επέτρεπε στους κατοίκους της να διατηρήσουν την αίσθηση της πολυτέλειας ακόμη και σε περιόδους σύγκρουσης. Ο Σωκράτης περιγράφει τη δεύτερη πόλη ως «διαχειριζόμενη από τη φλεγμονή των διαθέσεων», σε αντίθεση με την πρώτη πόλη,

---

³² Lewis Bradley, “Platonic Philosophy and Natural Law”, *Classical and Medieval Sources of Natural Law* (Witherspoon Institute, 2011) accessed 10/01/22: www.thepublicdiscourse.com.

³³ Lewis Bradley, “Platonic Philosophy and Natural Law”, *Classical and Medieval Sources of Natural Law* (Witherspoon Institute, 2011) accessed 10/01/22: www.thepublicdiscourse.com.

της οποίας ο πληθυσμός είναι χορτοφάγος και την οποία περιγράφει ως «γνήσια» και «υγιή». Αυτό καταδεικνύει τη σημασία που δίνουν οι άνθρωποι στις προσωπικές, κοινωνικές και γενικές φιλοσοφικές προεκτάσεις της υιοθέτησης μιας χορτοφαγικής διατροφής.

Ένας ακόμη σημαντικός διάλογος που συνέθεσε ο Πλάτωνας ονομάζεται *Πρωταγόρας* και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο της έρευνας των θέσεων του φιλοσόφου για τη φύση και τη σχέση του ανθρώπου με το ζωικό βασίλειο. Η γένεση των ζωντανών όντων διερευνάται μέσα από το πρίσμα της ιστορίας του Προμηθέα, που εξιστορείται σε αυτή την ομιλία. Ο Επιμηθέας, ο αδερφός του Προμηθέα, είναι υπεύθυνος για τη διανομή δεξιοτήτων και χαρακτηριστικών στα έμβια όντα, ώστε να μπορούν να αμυνθούν. Μερικά πλάσματα μεγαλώνουν πολύ περισσότερο από ό,τι θα είχαν διαφορετικά, ενώ άλλα λαμβάνουν νύχια ή γούνα από αυτόν. Μόλις έρθει η ώρα να ασχοληθεί με τους ανθρώπους, συνειδητοποιεί ότι δεν έχει τίποτα άλλο να προσφέρει. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο αδελφός του Προμηθέας εξαπατά τους θεούς και κλέβει τη φωτιά και τις τεχνολογικές γνώσεις, τις οποίες στη συνέχεια δίνει στην ανθρωπότητα για να εξασφαλίσει τη συνέχιση της ύπαρξής τους. Ο μύθος βασίζεται στον πυρήνα του σε μια γνήσια διαλεκτική μεταξύ ομοιογένειας και ετερότητας, και και σε αυτήν τοποθετείται η ουσιαστική προσέγγιση των ζώων στην ελληνική φιλοσοφία. Η ομοιογένεια υφίσταται, γιατί όλοι είμαστε θνητά όντα που χρειάζονται δεξιότητες και χαρακτηριστικά για να επιβιώσουν, και η ετερογένεια, με την έννοια ότι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με δεξιότητες και εργαλεία που, κατά τη γνώμη τους, τους διακρίνουν από τον κόσμο των ζώων.³⁴

Στον *Τίμαιο*, η σφαίρα των έμβιων όντων αναφέρεται ως Κόσμος, που κυριολεκτικά σημαίνει «δημιουργημένο ζωντανό ον». Ο «Δημιούργος» είναι υπεύθυνος για τη δημιουργία του κόσμου, και το κάνει τηρώντας ένα «αιώνιο πρότυπο» που θυμίζει τις Ιδέες του Πλάτωνα³⁵ Τα συστατικά που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του

---

³⁴ Giavatto Angelo, “Man and the animal: Lessons from the ancients”, Polytechnique Insights, accessed November, 14, 2022, www.polytechnique-insights.com.

³⁵ Carone, Gabriela Roxana. *Plato's Cosmology and its Ethical Dimensions*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) : 10-22.

Κόσμου μπορούν να βρεθούν στις υπάρχουσες καταστάσεις τους. Το μόνο που υφίσταται πριν από τη δημιουργία είναι τα αιώνια μοτίβα, γνωστά και ως Ιδέες, και ο ίδιος ο Δημιουργός. Επομένως, ο Δημιουργός του Πλάτωνα δεν είναι παντοδύναμος. Μάλλον, μοιάζει με έναν τεχνίτη στο ότι περιορίζεται τόσο από τα αιώνια πρότυπα όσο και από την αρχέγονη ουσία. Η πράξη της δημιουργίας κάτι καινούργιου περιλαμβάνει την ευθυγράμμιση της «νοημοσύνης στο πνεύμα και της ψυχής στο σώμα» με τα αμετάβλητα πρότυπα που υπήρχαν πάντα, τις Ιδέες. Σύμφωνα με τον *Τίμαιο* και τους *Νόμους*, η ψυχή μπορεί να ερμηνευθεί ως η κινητήρια δύναμη πίσω από τα πάντα.

Ο όρος «χάος» χρησιμοποιείται για να αναφερθεί στα υλικά που υπήρχαν πριν. Όταν ο Πλάτων αναφέρεται στο «χάος», δεν αναφέρεται σε μια κατάσταση στην οποία δεν υπάρχει καθόλου τάξη. Μάλλον, αναφέρεται σε ένα είδος τάξης, πιθανώς και σε μηχανική τάξη, που έρχεται σε αντίθεση με τον Λόγο. Αυτή η «χαοτική» τάση καταφέρνει να επιβιώσει από την επιβολή της Ιδέας και υπάρχει πάντα στο βάθος, έτοιμη πάντα να προκαλέσει τον όλεθρο στην ορθολογική τάξη που έχει καθιερωθεί στον κόσμο. Εξαιτίας αυτού, ο κόσμος του Πλάτωνα επιδεικνύει έναν δυναμικό χαρακτήρα που είναι αρκετά ξένος στον τρόπο λειτουργίας της σύγχρονης γνώσης.

Ο λόγος που ο Δημιουργός επιλέγει να δημιουργήσει ένα σύμπαν που είναι ταυτόχρονα ζωντανό και ευφύες οφείλεται στο γεγονός ότι η ζωή είναι ανώτερη από τη μη ζωή, και η νοήμων ζωή είναι ανώτερη από την απλή ύπαρξη. Στην πλατωνική φιλοσοφία, ο άνθρωπος παρουσιάζεται αρκετές φορές αναφέρεται ως «το ιδανικό ζώο». Σε αντίθεση με τη δαρβινική άποψη, η οποία υποστηρίζει ότι η εμφάνιση της ζωής και του νου να είναι «ατυχήματα» της διαδικασίας της εξέλιξης, ο *Τίμαιος* υποστηρίζει ότι ο κόσμος πρέπει αναπόφευκτα να είναι και ευφύης και ζωντανός.

Το πλατωνικό έργο *Τίμαιος* ορίζει τρεις διαφορετικούς τύπους ψυχών: τη λογική (αιώνια), την ψυχή του ζώου και την ψυχή ενός φυτού, το οποίο είναι σε θέση να βιώσει αίσθηση αλλά είναι ανίκανο για πραγματική βούληση. Το κοσμοζώο κατέχει τη λογική ψυχή, που είναι ο μεγαλύτερος και τελειότερος τύπος ψυχής, αλλά

επιπλέον μοιράζεται και την εμπειρία των δύο κατώτερων κατηγοριών ψυχής. Ο κόσμος μπορεί να είναι το τέλειο ζώο, αλλά δεν είναι τέλειο ον γιατί κατέχει τους κατώτερους τύπους ψυχής. Αν και ο κόσμος μπορεί να είναι τέλειος, δεν είναι τέλεια τα όντα. Η ύπαρξη αυτών των κατώτερων ποικιλιών ψυχής συμβάλλει στην εξήγηση γιατί το σύμπαν δεν είναι τέλειο.

Σύμφωνα με τον *Τίμαιο*, ο κόσμος ενεργεί με «μοναχικό» τρόπο. Ο Δημιουργός διαμορφώνει τον κόσμο στην πιο λειτουργική μορφή, που είναι μια σφαίρα στην οποία κάθε σημείο της περιμέτρου βρίσκεται σε ίση απόσταση από το κέντρο.

Ο Δημιουργός είναι υπεύθυνος για την επιβολή μιας τάξης στο υλικό σύμπαν που ήταν ήδη εκεί, που το προετοιμάζει για να φιλοξενήσει την ενσωμάτωση μιας ψυχής. Επομένως, ο Πλάτων δεν υποστηρίζει την πιθανότητα υλικών ή μηχανικών συνθηκών που στηρίζουν τόσο τη ζωή όσο και τον νου. Απλώς τονίζει το γεγονός ότι αυτά υποτάσσονται στον κόσμο στον πιο θεμελιώδη νόμο που είναι ο λόγος³⁶.

Ο Δημιουργός διαμορφώνει το ιδανικό ζώο με τη μορφή μιας σφαίρας λόγω του γεγονότος ότι μια σφαίρα "είναι η πιο κοινή από όλες τις φιγούρες", και η πιο όμορφη φιγούρα είναι αυτή που μοιάζει περισσότερο με τον εαυτό της. Ο κόσμος του Πλάτωνα είναι εγγενώς όμορφος και καλός, σε αντίθεση με την τρέχουσα άποψη, η οποία υποστηρίζει ότι οι αξίες είναι μια μορφή υποκειμενικού χρωματισμού που επιβάλλεται από το ανθρώπινο μυαλό³⁷. Η επιστήμη της φύσης του Πλάτωνα δεν επιδιώκει να απογυμνώσει τα πράγματα για να τα δει «αντικειμενικά», αλλά μάλλον, επιδιώκει να περιγράψει τις εγγενείς αξίες που είναι εγγεγραμμένες στον τέλειο ορατό κοσμικό οργανισμό.

Ο Δημιουργός τοποθετεί την ψυχή στη μέση της σφαίρας, ωστόσο η ψυχή «διαχέεται» παντού. Ο Πλάτων κάνει μια διάκριση μεταξύ του πνευματικού πυρήνα

---

³⁶ McDonough, Richard. "Plato's not to Blame for Cognitive Science." *Ancient Philosophy*, 11 (1991): 301-314.

³⁷ Putnam, Hilary. *Realism with a Human Face*. (Cambridge: Harvard University Press, 1990): 261-268.

ενός οργανισμού και του σώματος του κέντρου, και υποστηρίζει ότι ο Δημιουργός είναι υπεύθυνος για τη διασφάλιση της αντιστοιχίας και των δύο κέντρων μεταξύ τους. Αυτή είναι μια πρώιμη εκδοχή της «θέσης συσχέτισης», η οποία είναι η άποψη ότι πρέπει να υπάρχει μια αντιστοιχία μεταξύ των ψυχικών και υλικών καταστάσεων του οργανισμού. Ο Putnam πρότεινε για πρώτη φορά τη θέση της συσχέτισης το 1981³⁸. Αυτό που παράγεται απευθείας από τη νοημοσύνη μπορεί να έχει μόνο μια τελεολογική εξήγηση, ενώ αυτό που προκαλείται από ύλη και δεν ελέγχεται από τη νοημοσύνη μπορεί να έχει μόνο μια φυσική εξήγηση. Ωστόσο, αυτό που παράγεται από την ενημέρωση της ύλης από τη νοημοσύνη αποδέχεται τόσο μια τελεολογική όσο και μια φυσική εξήγηση. Εάν συμβαίνει αυτό, τότε οι «σφαίρες» της τελεολογίας και της φυσικής πρέπει να είναι συνεπείς μεταξύ τους. Ο κόσμος-ζώντανό ον είναι Ένα με την έννοια ότι κατέχει μια οργανική ενότητα ως αποτέλεσμα της ψυχής του που επιβάλλει την κεντρική τάξη.

Ο κόσμος περιγράφεται ως "ένα τέλειο σύνολο από τέλεια μέρη" λόγω του γεγονότος ότι ο κόσμος παρομοιάζεται με ένα τέλειο ζώο και τα ζώα αποτελούνται από διάφορα μέρη. Επειδή είναι «η ίδια η εικόνα αυτού του συνόλου, του οποίου όλα τα πλάσματα και οι φυλές τους είναι τμήματα», ο κόσμος μπορεί να θεωρηθεί ως ένα σύνολο που αποτελείται από μέρη. Το «σύνολο» που είναι εικόνα του κόσμου αναφέρεται ως «η μορφή του νοητού ζώου» σε ορισμένα φιλοσοφικά κείμενα.

Το ιδανικό ζώο θα πρέπει να ενσωματώνει χαρακτηριστικά όλων των «καταληπτών οντοτήτων» που είναι ακόμη και δυνητικά εφικτά. Επομένως, ο κόσμος-ζώο του Πλάτωνα είναι στην πραγματικότητα ένα ολόκληρο οικοσύστημα που αποτελείται από είδη που συνδέονται μεταξύ τους. Ωστόσο, δεν πρέπει να συμπεράνει κανείς αυτόματα ότι το κοσμικό ζώο δεν είναι επίσης ένα ενιαίο πλάσμα εξαιτίας αυτού. Κατά μία έννοια, το ανθρώπινο σώμα είναι ένας ενιαίος οργανισμός. Ωστόσο, με μια άλλη έννοια, είναι ένα ολόκληρο σύστημα αλληλένδετων οργανισμών (τα

---

³⁸ Putnam, Hilary. *Reason, Truth, and History*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1981): 261-268.

μεμονωμένα κύτταρα του σώματος), που συνδυάζονται για να σχηματίσουν έναν ακόμη τέλειο οργανισμό.

Η ιδέα του νοητού ζώου περιλαμβάνει όλα τα νοητά όντα και προσδίδει αξιοπιστία στην πρόταση ότι τα νοητά όντα μπορούν να είναι μόνο ζώα. Δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί η ύλη από μόνη της. Ο μόνος λόγος που μπορεί να γίνει κατανοητό ένα υλικό αντικείμενο είναι επειδή είναι ένα παράδειγμα μιας Ιδέας. Ο *Τίμαιος* φαίνεται να υπονοεί ότι το τελικό συστατικό στον τύπο για την εγκατάσταση των Ιδεών είναι μια ζωντανή οντότητα. Η σύγχρονη διάνοια δεν μπορεί να κατανοήσει τις έννοιες ότι η νοημοσύνη που μπορεί να αποδοθεί μόνο σε ζωντανές οντότητες και ότι η ύλη, από μόνη της, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή. Ο Πλάτωνας, από την άλλη, πιστεύει ότι υπάρχει στενή σύνδεση μεταξύ της ζωής και της ικανότητας κατανόησης.

Το ιδανικό ζώο είναι το μόνο αντικείμενο στο περιβάλλον του, εξ ου και λέγεται ότι υπάρχει «από μόνο του». Επειδή μπορεί να βρεθεί «από μόνο του», μπορεί να καλύψει τις δικές του ανάγκες στον ορατό κόσμο. Εξαρτάται από τις Ιδέες, αλλά δεν εξαρτάται από τίποτα άλλο στον παρατηρήσιμο κόσμο που είναι πιο θεμελιώδες. Κινείται, αλλά αφού είναι μια εικόνα των αυτάρκων Ιδεών, κινείται με τον πιο αυτάρκη τρόπο. με άλλα λόγια, κινείται από μόνο του και επομένως αυτοκινείται. Επειδή δεν υπάρχει τίποτα πέρα από αυτό, μπορεί να κινηθεί μόνο «μέσα στα δικά του όρια», που σημαίνει ότι μπορεί να περιστρέφεται μόνο γύρω από τον άξονά του. Η ομοιότητα και η τελειότητα των αιώνιων Ιδεών μπορεί να μεταδοθεί πιο αποτελεσματικά μέσω της κυκλικής κίνησης του τέλειου ζώου, που είναι η καλύτερη αντιληπτή εικόνα αυτών των εννοιών.

Επειδή είναι διανοητικό ζώο, σκέφτεται και το ιδανικό ζώο. Επειδή κινείται από μόνο του, μπορεί να θεωρηθεί ως αυτοκινούμενος στοχαστής. Επειδή δεν βασίζεται σε τίποτα άλλο στον ορατό κόσμο, μπορεί να θεωρηθεί εντελώς αυθόρμητο σε αυτή τη σφαίρα. Ο χαρακτηρισμός του τέλειου ζώου από τον Πλάτωνα ως «αισθητός Θεός» εκφράζει το γεγονός ότι διαθέτει αυτές τις θεϊκές ιδιότητες της αυτάρκειας, της αυτοκίνησης και του απόλυτου αυθορμητισμού που απορρέουν από τη συμμετοχή του σε ένα αιώνιο πρότυπο.

Ο *Τίμαιος* παρουσιάζει μια περίπλοκη μαθηματική περιγραφή της δημιουργίας του «σφαιρικού περιβλήματος στο σώμα του σύμπαντος», που είναι ένα άλλο όνομα για τον ουρανό. Αυτή η αφήγηση περιλαμβάνει την ανάμειξη μιας ποικιλίας διαφορετικών τύπων όντων σε μια ποικιλία διαφορετικών ακριβών αναλογιών. Οι κινήσεις των ουράνιων σωμάτων, οι οποίες είναι πιο τακτικές από τις κινήσεις των γήινων σωμάτων, είναι καλύτερα προσαρμοσμένες για να απεικονίζουν τα αιώνια σχέδια από τις κινήσεις των γήινων σωμάτων, ωστόσο δεν είναι εντελώς κανονικές.

Υπάρχει μια λιγότερο διατεταγμένη κίνηση των πλανητών, εκτός από τις τέλεια κυκλικές κινήσεις των αστεριών, που μπορεί να φανούν στον νυχτερινό ουρανό. Ο Πλάτων κάνει μια διάκριση μεταξύ αυτών αναφέροντάς τους ως «το ίδιο» και «το διαφορετικό». Σε αντίθεση με τις σταθερές κυκλικές κινήσεις που εμφανίζονται από τα αστέρια, οι κινήσεις των πλανητών ποικίλλουν κάπως, με κάθε έναν από τους επτά πλανήτες να παρουσιάζει ένα διακριτικό μοτίβο κίνησης. Επομένως, η κίνηση των αστεριών μπορεί να περιγραφεί ως "αδιαίρετη", ενώ η κίνηση των φυτών μπορεί να αναλυθεί σε έναν αριθμό διακριτών μεμονωμένων κινήσεων³⁹. Επειδή το πρώτο είναι ανώτερο, δίνεται προτεραιότητα στις κινήσεις του «ιδίου» έναντι εκείνων του «διαφορετικού». Η κίνηση του «διαφορετικού» είναι μια εκδήλωση του ατελούς υλικού σώματος του κόσμου, ενώ η κίνηση «του ιδίου» είναι η τέλεια εικόνα των αιώνιων προτύπων. Ωστόσο, η κίνηση «του ιδίου» είναι εντελώς τακτική⁴⁰.

Για να δώσει μόνο ένα παράδειγμα, ο Πλάτωνας επιχειρεί να εξηγήσει την προέλευση της γνώσης και της αληθινής πεποίθησης επικαλούμενος τη δυαδικότητα «του ιδίου» και «της διαφοράς». Λόγω του γεγονότος ότι η ψυχή αποτελείται από τα δύο αυτά στοιχεία, είναι σε θέση να αναγνωρίσει την ομοιότητα ή τη διαφορά σε οτιδήποτε αποτελείται από τα ίδια αυτά στοιχεία. Η λογική λειτουργεί το ίδιο είτε βρίσκεται στη σφαίρα του διαφορετικού είτε του ιδίου. Η γνώση και η αληθινή γνώμη καταλήγουν στην αλήθεια, γιατί «η λογική λειτουργεί με την ίδια αλήθεια είτε βρίσκεται στη σφαίρα του διαφορετικού είτε του ιδίου». Στο βαθμό που οι ουρανοί εμφανίζουν τις κινήσεις του «ιδίου», το παγκόσμιο ον αποκτά νοημοσύνη και γνώση. Από την άλλη

---

³⁹ McDonough, Richard. "Plato's not to Blame for Cognitive Science." *Ancient Philosophy*, 11 (1991): 301-314.

⁴⁰ McDonough, Richard. "Plato's not to Blame for Cognitive Science." *Ancient Philosophy*, 11 (1991): 301-314.

πλευρά, στο βαθμό που «ο κύκλος του διαφορετικού» μεταδίδει τις «ενδείξεις της αίσθησης» στην ψυχή, το παγκόσμιο ον επιτυγχάνει μόνο την αληθινή γνώμη. Ο Πλάτωνας παρουσιάζει, στην πραγματικότητα, κάποιου τύπου ουράνιο μηχανισμό για να εξηγήσει την προέλευση της γνώσης του τέλειου όντος, από τη μια πλευρά, και την αληθινή γνώμη, από την άλλη πλευρά. Σύμφωνα με την άποψή του, για να έχει ένας οργανισμός ακριβείς ιδέες για τον υλικό κόσμο, είναι απαραίτητο να είναι λανθασμένος και αυτά τα λάθη πρέπει να αντικατοπτρίζονται στον «μηχανισμό» πίστης του οργανισμού⁴¹.

Ο χρόνος μετριέται με μεγαλύτερη ακρίβεια από τις κινήσεις του ουρανού παρά από τις κινήσεις της γης αφού οι ουρανοί κινούνται σε τέλειους κύκλους. Ως αποτέλεσμα, ο χρόνος συχνά αναφέρεται ως «η κινούμενη εικόνα του αιώνιου». Ενώ η ίδια η αιωνιότητα «αναπαύεται στην ενότητα». Από την άλλη πλευρά, ο χρόνος δεν είναι απλώς μια αναπαράσταση οποιασδήποτε Μορφής. Είναι μια απεικόνιση της Μορφής του Ευφυούς Όντος. Ο χρόνος μετριέται με την κίνηση των τέλειων σωμάτων στους ουραμούς, και εφόσον αυτή η κίνηση αποτελεί τη ζωή του τέλειου όντος, ο χρόνος μετριέται με την κίνηση της τέλειας ζωής που εμφανίζεται στους ουραμούς. Αυτό δημιουργεί μια σύνδεση μεταξύ του χρόνου και της ζωής⁴².

Ο οργανισμός του Πλάτωνα υπαινίσσεται επίσης ένα αισιόδοξο όραμα της ηθικής ύπαρξης, σε αντίθεση με την απαισιόδοξη άποψη που συνήθως συνδέεται με τον παραδοσιακό πλατωνισμό. Ενώ το ηθικό άτομο απεικονίζεται να βρίσκεται στο έλεος ενός κακού σύμπαντος και είναι απίθανο να ανταμειφθεί για τις καλές προσπάθειές του στους διαλόγους από τη μέση εποχή του Πλάτωνα, ο *Τίμαιος* προτείνει έναν «κοσμικό μηχανισμό» στον οποίο η αρετή είναι η δική της ανταμοιβή (Carone, 2000). Παρόλο που ο Σωκράτης μπορεί να είναι θύμα άδικων ανθρώπων, η απόλυτη

---

⁴¹ McDonough, Richard. "Plato's not to Blame for Cognitive Science." *Ancient Philosophy*, 11 (1991): 301-314.

⁴² McDonough, Richard. "Plato's not to Blame for Cognitive Science." *Ancient Philosophy*, 11 (1991): 301-314.

δικαιοσύνη δεν απονέμεται στα δικαστήρια του ανθρώπινου δικαίου, αλλά στη μοναδική παγκόσμια κοσμική ύπαρξη.

Ο ουράνιος οργανισμός του Πλάτωνα τον δεσμεύει και θα ήταν πιο διαφωτιστικό να ερμηνευθεί συμβολικά. Όταν ερμηνεύεται συμβολικά πρόκειται ουσιαστικά για μια επιστροφή στην πυθαγόρεια ιδέα ότι η ηθική σωτηρία επιτυγχάνεται όχι με το να τεθεί κανείς σε ατομική αντίθεση με τον κόσμο, αλλά μάλλον με την επανένωση με τον κοσμικό ρυθμό από τον οποίο έχει απομακρυνθεί. Πρόκειται ουσιαστικά για την επιστροφή στην Πυθαγόρεια ιδέα ότι η ηθική σωτηρία επιτυγχάνεται από την ένωση με τον κόσμο. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι παρά το γεγονός ότι αυτό μπορεί να φαίνεται στη σύγχρονη σκέψη περισσότερο σαν λατρεία ή θρησκεία, στην πραγματικότητα προέβλεψε την κριτική της ανθρωποκεντρικής προοπτικής της ηθικής που προβάλλεται από το σύγχρονο κίνημα της «βαθιάς οικολογίας».

Η κατανόηση του οργανισμού από τον Πλάτωνα ρίχνει φως στον απολογισμό του για την πόλη, αφού κάνει έναν παραλληλισμό μεταξύ της πόλης και του κόσμου, και ο κόσμος είναι ένας ζωντανός οργανισμός (έμβιο ζών) ⁴³. Η πόλις, όπως και ο κόσμος, είναι προϊόν της αλληλεπίδρασης μεταξύ Λόγου (Νους) και Αναγκαιότητας (Χάος). Ο Δημιουργός είναι υπεύθυνος για την ύπαρξη του σύμπαντος αναγκάζοντας το αρχέγονο χάος να υποταχθεί στη λογική. Ομοίως, ο πολιτικός είναι υπεύθυνος για την ύπαρξη της πόλης αναγκάζοντας το χάος της ανθρώπινης ζωής να υποταχθεί στη λογική. Σύμφωνα με τον Carone ο Πλάτων είδε την πολιτική ως σύνθεση Λόγου και Αναγκαιότητας. Πίστευε ότι αυτή η σύνθεση ήταν εγγενής στην πολιτική. Στο πλαίσιο αυτό, το γεγονός ότι η λέξη «Δημιουργός» μπορεί επίσης να μεταφραστεί ως «Δικαστής» στα αρχαία ελληνικά είναι κρίσιμο ⁴⁴.

---

⁴³ Carone, Gabriela Roxana. *Plato's Cosmology and its Ethical Dimensions*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) : 10-22.

⁴⁴ Carone, Gabriela Roxana. *Plato's Cosmology and its Ethical Dimensions*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) : 10-22.

1.3 Η Αριστοτελική φιλοσοφία και η σχέση ανθρώπου και φύσης

Ο τρόπος σκέψης του Αριστοτέλη επηρεάστηκε από τις λογικές αρχές του Παρμενίδη και οι εκτεταμένες σπουδές του στην Ακαδημία τον οδήγησαν σε μια ιδεαλιστική φιλοσοφία και μια αντίστοιχη περιφρόνηση για την ικανότητα. Και οι δύο αυτοί παράγοντες συνέβαλαν στην παράλληλη περιφρόνηση του Αριστοτέλη για την τεχνική. Το ενδιαφέρον του Αριστοτέλη για τις φυσικές επιστήμες δεν έπαψε, ωστόσο, ποτέ να υφίσταται, παρά το γεγονός ότι ήταν αφοσιωμένος οπαδός του ιδεαλισμού του Πλάτωνα.

Η θεολογική προσέγγιση της αριστοτελικής φυσικής πρόκειται να αντικατασταθεί σταδιακά από την ακρίβεια που προσφέρουν τα στοιχεία των αισθήσεων και από την επιμελή παρατήρηση για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τη στιγμή αυτή στην πορεία της φιλοσοφικής σκέψης του, ο Αριστοτέλης αρχίζει να απομακρύνεται από τον υπερφυσικό πλατωνικό κόσμο των ιδεών και στρέφει το ενδιαφέρον του στη φυσική πραγματικότητα καθώς και στην ιδέα «ότι η μορφή και ο σκοπός του σύμπαντος δεν πρέπει να αναζητούνται έξω από την ύλη, αλλά σε στενή σύνδεση με αυτήν."

Χωρίς να αρνείται την έννοια της αθανασίας της ψυχής, που αναλύεται χωριστά στη «Μεταφυσική» και τη «Λογική», καθώς και την επίδραση της θεϊκής δύναμης, πραγματοποιείται η αποσύνδεση της φιλοσοφίας του από τη θεωρία της χωριστής ύπαρξης των Ιδεών. Η μετάβαση αυτή θα τον οδηγήσει σε μια λογική προσέγγιση των φυσικών επιστημών. Αυτό συμβαίνει καθώς οι φυσικές επιστήμες βασίζονται στην παρατήρηση των φυσικών φαινομένων⁴⁵.

Η κοσμολογία του Αριστοτέλη πρόκειται να υποστηρίξει την ιδέα ότι υπάρχουν δύο διακριτοί κόσμοι: ένας που υπάρχει στην υποσεληνιακή περιοχή και ένας άλλος που υπάρχει στην περιοχή που βρίσκεται πέρα από τη σελήνη. Κάθε σύμπαν διέπεται από το δικό του σύνολο νόμων και η κινητική του δραστηριότητα είναι μοναδική. Η περιοχή πέρα από το φεγγάρι είναι ένας πλανήτης που δεν θα χαθεί ποτέ και θα υπάρχει για πάντα. Σε αυτόν τον κόσμο, η κίνηση όλων των σωμάτων είναι άψογη και στρογγυλή, και είναι αρμονική και ομαλή. Από την άλλη, οι κινήσεις είναι

---

⁴⁵ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραϊση, (Κάλβος: Αθήνα 1989) 210-350.

γραμμικές και περιορισμένες στην υποσεληνιακή περιοχή, που είναι μια ζώνη που χαρακτηρίζεται από συνεχή αλλαγή. Σε αυτήν την περιοχή, η παρουσία ενός κινούμενου σώματος επιβάλλει την ύπαρξη μιας ενεργούσας δύναμης, η οποία πρέπει να βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το σώμα ανά πάσα στιγμή. Επίσης, κάθε κίνηση είναι είτε φυσική είτε βίαιη (αναγκαστική). Η φυσική κίνηση, είναι η ανεμπόδιστη κίνηση των σωμάτων προς τις φυσικές τους θέσεις. Αυτή η κίνηση είναι πάντα κάθετη και ευθεία. Μια κίνηση θεωρείται βίαιη εάν προκαλείται από εξωτερική δύναμη και αναγκάζει το κινούμενο σώμα να εκτραπεί από την πορεία του και να προχωρήσει σε κατεύθυνση που δεν είναι σύμφωνη με τον φυσικό του προορισμό. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το βάρος οποιουδήποτε σώματος έχει άμεση επίδραση στον ρυθμό κίνησής του και στο πώς αλληλεπιδρά με το περιβάλλον του⁴⁶. Ο χρόνος που χρειάζεται για να κινηθεί ένα σώμα μέσα από ένα μέσο σχετίζεται με την πυκνότητα του ίδιου του μέσου, αλλά είναι αντιστρόφως ανάλογος με το βάρος του σώματος μέσα στο οποίο κινείται. Ακολουθώντας την ίδια λογική, τα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία της επιφάνειας της γης είναι διατεταγμένα σε ομόκεντρους δακτυλίους σύμφωνα με το σχετικό βάρος κάθε συστατικού. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχονται από την παρατήρηση και την ανθρώπινη εμπειρία, η υπόθεση ότι υπάρχει σχέση μεταξύ ταχύτητας και βάρους φαίνεται να διατηρείται στη σκέψη του. Ο Αριστοτέλης οδηγείται να απορρίψει την ιδέα της κίνησης στο κενό και, ουσιαστικά, να απορρίψει την ίδια την ύπαρξη του κενού λόγω του γεγονότος ότι ένα σώμα κινείται πάντα μέσα σε ένα άλλο, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις αναλαμβάνει το ρόλο του κινητή. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το γεγονός, ο Αριστοτέλης οδηγείται στην απόρριψη της έννοιας της κίνησης στο κενό. Είναι επίσης σημαντικό ότι δεν λαμβάνει υπόψη το σχήμα του κινούμενου σώματος, το οποίο αυτή η μέθοδος αγνοεί εντελώς. Σύμφωνα με την άποψή του, τα πάντα έχουν τη δική τους φύση και ταχύτητα, καθώς και μια βαρυτική έλξη προς τη φυσική τους κατάσταση. Ο σκοπός των πραγμάτων μπορεί να διακριθεί παρατηρώντας τον κύκλο ζωής κάθε φυσικού οργανισμού, από τη σύλληψη έως την αποσύνθεση. Ο αριστοτελικός τρόπος θεώρησης του φυσικού κόσμου είναι γνωστός ως τελεολογία

---

⁴⁶ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραΐση, (Κάλβος: Αθήνα 1989) 210-350.

και ένα από τα καθοριστικά χαρακτηριστικά του είναι η έννοια του τελικού σκοπού που χρησιμεύει ως θεμελιώδης κινητήρια δύναμη της κίνησης.

Υπάρχουν μερικά κενά στην άποψη του Αριστοτέλη για την ύπαρξη των δύο κόσμων, όπως το πώς γίνεται η μετάβαση από τον έναν κόσμο στον άλλο ή πώς είναι δυνατόν να αποδοθούν γήινες ιδιότητες, όπως η θερμότητα, σε ένα ουράνιο σώμα όπως το Ήλιος, που αποτελείται μόνο από τον «θείο» αιθέρα. Ένα ακόμη κενό αφορά το πώς είναι δυνατόν να αποδοθούν γήινες ιδιότητες, όπως το φως, σε ένα ουράνιο σώμα όπως η Σελήνη, το οποίο αποτελείται επίσης μόνο από το «θείο» αιθέρα. Ο Lindberg υποστηρίζει ότι η κριτική θέση των νεότερων επιστημόνων, σχετικά με την έλλειψη πειραματισμού, δεν λαμβάνει υπόψη τους μεθοδολογικούς στόχους του φιλοσόφου αφενός, και αφετέρου τις ιδιαιτερότητες και τους προσανατολισμούς της εποχής του και τα ερωτήματα στα οποία κλήθηκε να απαντήσει εκείνη την ώρα. Είναι πιθανό ότι η άποψή του σχετικά με το αν οι εφαρμοσμένες επιστήμες είναι πολύτιμες ή όχι θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί εξαιρετικά σημαντική⁴⁷.

Η περιοχή πέρα από το φεγγάρι αποκαλύπτει την έννοια του πρωταρχικού κινητήριου μηχανισμού, που κατευθύνει την αρμονική κίνηση όλων των πραγμάτων. Αυτή η έννοια φαίνεται από την τάξη του σύμπαντος. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η ψυχή είναι η κίνηση που είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία του κόσμου των φαινομένων. Αλλά πώς μπορεί κάτι που είναι ακίνητο το ίδιο να είναι πηγή κίνησης για άλλα πράγματα, αν το ίδιο είναι ακίνητο; Η δύναμη της ψυχής είναι αυτή που προσελκύει τα φυσικά πράγματα στην ύπαρξη. «Κάθε κίνηση, κάθε δραστηριότητα της φύσης, ειδικά η περιστροφή των ουράνιων σωμάτων, δεν είναι παρά η προσπάθεια της ύλης να πλησιάσει την ψυχή». Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο άνθρωπος είναι ένα εγγενές άτομο που αποτελείται τόσο από ύλη όσο και από πνεύμα. Με τον Θεόφραστο, μαθητή του Αριστοτέλη και τελικά διάδοχο στο Λύκειο, θα γίνουν σημαντικά βήματα στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης. Θα καθορίσει, για πρώτη φορά, τα όρια και τις σχέσεις της φυσικής και της μεταφυσικής. Σε αντίθεση με τον δάσκαλό του, δεν θα πιστεύει ότι ο πρώτος είναι κατώτερος από τον δεύτερο. Επιπλέον, διέκοψε τη σύνδεση μεταξύ των φυσικών επιστημών και της επιστημονικής μελέτης των μαθηματικών. Ο Θεόφραστος εξέφρασε επίσης την αντίθεσή του στη βοτανική του

---

⁴⁷ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραϊση, (Κάλβος: Αθήνα 1989) 210-350.

Αριστοτέλη, η οποία υποστήριξε τη μορφολογική αναλογία μεταξύ ζώων και φυτών. Αυτή η αναλογία, η οποία δεν είναι ακριβής, επειδή τα μέλη των ζώων είναι μόνιμα ενώ τα αντίστοιχα των φυτών βρίσκονται σε διαδικασία συνεχούς αλλαγής, υποστηρίχθηκε από τη βοτανική του Αριστοτέλη. Ωστόσο, η πιο σημαντική προσθήκη που έχει κάνει στη σφαίρα της μελέτης είναι η σύνδεση λογικής και εμπειρικών στοιχείων.

Χίλια χρόνια πριν από τον Γαλιλαίο⁴⁸, ο Φιλόπονος ήταν ο πρώτος άνθρωπος που άσκησε κριτική στις υποθέσεις στις οποίες βασίστηκε η αριστοτελική δυναμική. Στην περίπτωση της πειραματικής απόδειξης ότι η σχέση βάρους και χρόνου στην κίνηση ενός αντικειμένου δεν είναι ευθέως ανάλογη, όπως θα έδειχνε η εκτέλεση ενός απλού πειράματος, δεν υπάρχει άμεση αναλογική σχέση. Μία από τις πιο σημαντικές επικρίσεις που ασκήθηκαν κατά του Αριστοτέλη είναι αυτή του Φράνσις Μπέικον. Ο Bacon δεν αρνείται την ύπαρξη πειραμάτων στην αριστοτελική φυσική. Ωστόσο, πιστεύει ότι τα αποτελέσματα αυτών των πειραμάτων παραμορφώθηκαν από τον φιλόσοφο με τέτοιο τρόπο ώστε να ταιριάζουν με τις απόψεις του. Η κριτική του Μπέικον είναι μια από τις σημαντικότερες επικρίσεις κατά του Αριστοτέλη⁴⁹. Ο Ντεκάρτ θα οδηγούνταν στην ίδια απόρριψη με την προσκόλληση σε μια μηχανιστική φιλοσοφία, η οποία εξηγούσε τα πάντα με βάση μαθηματικούς τύπους και η οποία αποδείχτηκε ανεπαρκής για την ανάπτυξη οποιασδήποτε άλλης επιστήμης εκτός από τα μαθηματικά. Ο Ντεκάρτ θα οδηγούνταν στην ίδια απόρριψη προσκολλώμενος σε μια μηχανιστική φιλοσοφία.

Δεν υπήρχε όμως τελικά χώρος για πειραματισμούς στην αριστοτελική θεωρία της φύσης; Σύμφωνα με τον Lloyd, το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί δεν είναι αν οι Έλληνες έκαναν ή όχι πειράματα. Μάλλον, το ερώτημα που πρέπει να τεθεί είναι τι είδους πειράματα θα μπορούσαν να έχουν πραγματοποιήσει οι Έλληνες αλλά δεν το έκαναν. Για παράδειγμα, η φύση των επιστημονικών πεδίων της αστρονομίας και της μετεωρολογίας δεν επέτρεπε τη χρήση πειραματισμών, δεδομένων ή εργαλείων που ήταν προσβάσιμα στους αρχαίους Έλληνες. Αυτοί οι τομείς περιλαμβάνουν την

---

⁴⁸ Crombie Alister, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μτφρ. Τσίρη Θ. & Αρζόγλου Ι., (ΜΙΕΤ, Αθήνα: 1989): 69-87.

⁴⁹ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραϊση, (Κάλβος: Αθήνα 1989) 210-350.

αστρονομία και τη μετεωρολογία. Τα αριστοτελικά αποτελέσματα, που μερικές φορές κρίνονται αυθαίρετα, προέρχονται από Αιγύπτιους ή Βαβυλώνιους αστρονόμους και βασίζονται σε μακροχρόνια παρατήρηση. Μερικές φορές αυτά τα αποτελέσματα κρίνονται αυθαίρετα. Ο «φυσικός» ή «μαθηματικός» τρόπος χειρισμού των αστρονομικών φαινομένων είναι αυτό που διακρίνει τη μέθοδο του Αριστοτέλη από αυτή των μεταγενέστερων αστρονόμων, όπως ο Πτολεμαίος και ο μετέπειτα Κοπέρνικος. Αυτή η διάκριση έχει να κάνει με το πώς προσεγγίζονται τα αστρονομικά φαινόμενα. Η επιστημονική εξήγηση των ουράνιων φαινομένων που αναζητά ο Αριστοτέλης βασίζεται «στην αναζήτηση των αρχικών αρχών, των αιτιών, η ανακάλυψη των οποίων είναι η μόνη ακριβής εξήγηση των μεμονωμένων περιστατικών», όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη πρόταση. Από την άλλη πλευρά, η αναζήτηση τέτοιων αιτιών δεν είναι κάτι που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον μαθηματικό. Περιορίζεται στην εύρεση αριθμητικών ή γεωμετρικών κανονικοτήτων που κρύβονται πίσω από το χάος των περιστατικών»⁵⁰.

Οι παρατηρήσεις του Αριστοτέλη, που εκτείνονται σε μια περίοδο πενήντα ετών, χρησιμοποιούνται ως βάση για ένα μέρος της Αριστοτέλους Μετεωρολογίας. Αυτή είναι η ενότητα στην οποία παρέχονται τα αίτια των μετεωρολογικών γεγονότων. Η πιο πρακτική προσέγγιση για την κατανόηση των φυσικών φαινομένων που ήταν διαθέσιμη με τα μέσα της εποχής του φιλοσόφου, ήταν να συγκριθούν με παρόμοια περιστατικά και εμπειρίες στην καθημερινή ζωή. Οι αναλογίες βοήθησαν αρκετά σε αυτή την προσπάθεια. Η κριτική για την έλλειψη πειράματος θα πρέπει τουλάχιστον να θεωρείται ακατάλληλη σε αυτές τις συνθήκες, όπου η χρήση ενός πειράματος είναι πρακτικά αδύνατη. Από την άλλη πλευρά, αποδεικτικά στοιχεία για αυτό μπορούν να βρεθούν που χρονολογούνται από την εποχή του Πλάτωνα σε ορισμένες περιπτώσεις όπου ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί μια πειραματική προσέγγιση⁵¹.

Ωστόσο, η πιο σημαντική κριτική, όσον αφορά την απουσία πειραματικής προσέγγισης, στρέφεται στη δυναμική του Αριστοτέλη, σε σύγκριση με αυτή του Γαλιλαίου ή του Νεύτωνα. Ο Lloyd ισχυρίζεται ότι ο λόγος που ο Αριστοτέλης "δεν

---

⁵⁰ Crombie Alister, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μτφρ. Τσίρη Θ. & Αρζόγλου Ι., (ΜΙΕΤ, Αθήνα: 1989): 69-87.

⁵¹ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραϊση, (Κάλβος: Αθήνα 1989) 210-350.

κατάφερε να διατυπώσει επαρκείς νόμους κίνησης..." ενώ "...ο Γαλιλαίος ήταν πολύ πιο επιτυχημένος σε αυτόν τον τομέα" είναι επειδή «ενώ ο πρώτος αγνοούσε εντελώς την εμπειρική μέθοδο, ο δεύτερος δεν κουραζόταν ποτέ να επινοεί και να διεξάγει πρακτικά τεστ για να ενισχύσει τις θεωρίες του». Είναι προφανές ότι δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που επιχειρήσε να διατυπώσει τους όρους της δυναμικής, με βάση σχεδόν μαθηματικούς συντελεστές, από τους οποίους εξαρτάται η κίνηση ενός αντικειμένου, όπως το βάρος του αντικειμένου και η πυκνότητα του μέσου στο οποίο γίνεται η κίνηση⁵². Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη σηματοδοτεί την πρώτη φορά που κάποιος επιχειρεί να κατασκευάσει «κανόνες» που να είναι απόλυτα σύμφωνοι με την οπτική εμπειρία. Στο πλαίσιο της συζήτησης για την κίνηση, ο Αριστοτέλης υποστήριξε ότι, σε περίπτωση κενού (όπου δεν υπήρχε αντίσταση του μέσου), η κίνηση θα ήταν άπειρη. Αυτό οδήγησε στην άρνηση της ύπαρξης ενός κενού, το οποίο με τη σειρά του οδήγησε στην απόρριψη των σχετικών μεμονωμένων θεωριών που διατύπωσαν οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Αντίθετα, ο Γαλιλαίος υποστήριξε ότι όσο πιο κοντά ήταν οι ταχύτητες των σωμάτων που πέφτουν σε ένα μέσο, τόσο πιο λεπτό έπρεπε να είναι το μέσο. Ως αποτέλεσμα, στο κενό, ο ρυθμός με τον οποίο πέφτουν τα αντικείμενα θα είναι ο ίδιος για όλα⁵³.

Ο Αριστοτέλης πέτυχε να διαχωρίσει τους πολλούς διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να συνδυαστούν και να αναμειχθούν στοιχεία σε όλη τη δουλειά του στην επιστήμη της χημείας (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται μείγματα και συνθέσεις). Επιπλέον, η πρακτική της διεξαγωγής πειραμάτων είναι κοινή στον κλάδο της χημείας. Ωστόσο, η προέκταση των ευρημάτων που προέκυψαν από αυτά τα πειράματα συχνά οδηγεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Είναι πιθανό ότι αυτός είναι ο λόγος που οι νεότεροι ερευνητές είναι αυτοί που εστιάζουν σε αυτές τις πειραματικές δοκιμές. Ο σκοπός των εκτεταμένων αναλύσεων και πειραμάτων που πραγματοποιούνταν κατά καιρούς ήταν, ουσιαστικά, περισσότερο η ενίσχυση των ιδιοτεροτήτων της βασικής θεωρίας των τεσσάρων στοιχείων παρά η ανατροπή της θεωρίας ή η ανάπτυξη μιας θεωρίας που ήταν πιο κατάλληλη⁵⁴.

---

⁵² Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραΐση, (Κάλβος: Αθήνα 1989): 210-350

⁵³ Crombie Alister, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μτφρ. Τσίρη Θ. & Αρζόγλου Ι., (MIET, Αθήνα: 1989): 69-87.

⁵⁴ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραΐση, (Κάλβος: Αθήνα 1989): 210-350.

Επιπλέον, η συμβολή του Αριστοτέλη στον τομέα της βιολογίας έχει χαιρετιστεί ως η πιο σημαντική ατομική συνεισφορά στην ιστορία της επιστημονικής κοινότητας. Το γεγονός ότι έμαθε την ιατρική «ως προέκταση θετικής γνώσης» από τον πατέρα του, ο οποίος ήταν γιατρός, συνέβαλε στην ανάπτυξη της άποψής του για την ιατρική ως τομέα. Στα γραπτά του, καταγράφει την ύπαρξη περίπου πεντακοσίων διαφορετικών ειδών ζώων. Επιπλέον, διεξάγει τη δική του ανατομική έρευνα σε περίπου πενήντα διαφορετικά είδη. Ο Αριστοτέλης είδε τη βιολογία ως το προγραμματισμένο θέμα στο οποίο η λογική του θα ήταν πιο χρήσιμη, καθώς περιλάμβανε την ταξινόμηση των έμβιων όντων σε γένη και είδη με σκοπό την ανακάλυψη μορφών στην ύλη.

Η πρακτική της διατομής, την οποία χρησιμοποίησε ο Αριστοτέλης, ήταν μια πρακτική που οι γιατροί της αρχαιότητας γνώριζαν ήδη. Στην Ιπποκρατική βιβλιογραφία, εντοπίζονται τεκμηριωμένες διάφορες καταστάσεις που περιγράφουν διαδικασίες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πειραματικές. Ένα από αυτά, η περίπτωση των πηλινών πιθών, είναι ένα παράδειγμα. Αυτές οι δοκιμές δεν πραγματοποιούνται με σκοπό την απόκτηση νέων πληροφοριών με οποιονδήποτε τρόπο. Ο στόχος τους είναι σχεδόν πάντα να διαψεύσουν μια ευρέως διαδεδομένη πεποίθηση ή να πείσουν άτομα που είναι δύσπιστα για τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι επαγγελματίες του ιατρού. Απόψεις που, ως επί το πλείστον, εκφράζονται με δογματικό τρόπο και δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν συστατικό μιας γενικότερης γνώσης για τη φύση των πραγμάτων, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει βάση για τέτοιες πληροφορίες⁵⁵. Πειράματα που περιλαμβάνουν καθαρτικά και εμετικά δίνουν συχνά την εντύπωση ότι είναι πιο προχωρημένα από ό,τι στην πραγματικότητα⁵⁶. Η ανατομική έρευνα που έγινε από τον Ερασίστρατο και τον Ηρόφιλο, εκτός από τον Γαληνό, προχωρά όλο και περισσότερο. Ο τελευταίος θα προχωρήσει σε ανατομία ζώων, ζωντανών ή νεκρών, ενίοτε μπροστά σε κοινό, προκειμένου να καταγράψει αντιδράσεις και συμπτώματα, τα οποία θα παραλληλίσσει με τον ανθρώπινο οργανισμό. Το πιο σημαντικό, κατά τη διάρκεια της έρευνάς τους, όχι μόνο τεκμηριώνεται πώς κατασκευάζεται ένα όργανο, αλλά και γιατί κατασκευάζεται με συγκεκριμένο τρόπο ή ποια λειτουργία προορίζεται να εκπληρώσει. Δόθηκαν διευκρινίσεις για διάφορα θέματα, συμπεριλαμβανομένων των

---

⁵⁵ Crombie Alister, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μτφρ. Τσίρη Θ. & Αρζόγλου Ι., (MIET, Αθήνα: 1989): 69-87

⁵⁶ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραΐση, (Κάλβος: Αθήνα 1989): 210-350.

λειτουργιών του πεπτικού συστήματος, των καρδιακών βαλβίδων και του νευρικού συστήματος. Ανακαλύφθηκε κατά την ανάπτυξη της ανατομικής έρευνας στον άνθρωπο κατά τον 16ο αιώνα ότι οι περιγραφές του Γαληνού δεν αντιστοιχούσαν σε αυτές που προέκυψαν από ανατομές ανθρώπινων πτωμάτων, οι αναλογίες ήταν λανθασμένες και πολλά συμπεράσματα ήταν υπερβολικά.

Ωστόσο, παρά τη χρήση της πειραματικής μεθόδου, πολλά ερωτήματα σχετικά με τη φυσιολογία, τη βιοχημεία και την παθολογία δεν έχουν απαντηθεί ικανοποιητικά. Αυτό δεν οφείλεται σε έλλειψη προσπάθειας από την πλευρά των αρχαίων γιατρών. μάλλον είναι αποτέλεσμα της ακόμα ανεπαρκούς ανάπτυξης της χημείας. Η Ιπποκρατική ιατρική, από την άλλη, απέκτησε εξαιρετικούς βαθμούς τελειότητας τόσο στην εμπειρική παρατήρηση όσο και στην υποστηρικτική κλινική περιγραφή της. Για να καταλήξει σε ακριβή διάγνωση, ο Ιπποκράτης ιατρός χρησιμοποιεί και τις πέντε αισθήσεις του όταν πραγματοποιεί κλινικές παρατηρήσεις ασθενών. Επιπλέον, εφαρμόζει τη λογική σε αυτές τις παρατηρήσεις. Ωστόσο, το φράγμα της άγνοιας σχετικά με τις εσωτερικές λειτουργίες του ανθρώπινου σώματος θα τον κάνει να παρέχει εκτενείς αλλά θεωρητικές περιγραφές παθήσεων, οι οποίες δεν έχουν επαρκή ισχύ.

Οι Πυθαγόρειοι ήταν από τους πρώτους ανθρώπους που αναγνώρισαν τη σημασία της διατροφής στη θεραπεία μιας ποικιλίας ασθενειών. Η δουλειά τους χρονολογείται από τις πρώτες μέρες του κινήματός τους. Οι πεποιθήσεις που είχε ο αρχαίος Έλληνας μαθηματικός Πυθαγόρας για ακέραιους αριθμούς αποτελούν επίσης τη βάση για τη θεωρία των κρίσιμων ημερών στην ιατρική. Τα τέσσερα στοιχεία του Εμπεδοκλή, γνωστά και ως ριζώματα, αντιστοιχούν στα τέσσερα υγρά που βρίσκονται στο ανθρώπινο σώμα. Αυτοί οι χυμοί συζητούνται στην «ανθρώπινη φύση». Ορισμένες παθολογικές και φυσιολογικές ιδέες έχουν διατυπωθεί με δογματικό τρόπο, που θυμίζει την κοσμολογική βιβλιογραφία που γράφτηκε από φιλοσόφους. Ωστόσο, η επιτυχία των ιατρικών δοκιμών εξαρτάται όχι μόνο από τη συνεχή, πρακτική εμπειρία που έχουν οι γιατροί στον τομέα τους, αλλά και από τα εκπαιδευτικά και βιωματικά κενά που υπάρχουν μεταξύ τους και τις προοπτικές των φιλοσόφων⁵⁷.

Για να κατασκευάσει φυσικούς νόμους, ο Αριστοτέλης βασίστηκε στα στοιχεία της παρατήρησης και της αισθητικής εμπειρίας. Ωστόσο, δεν απομακρύνθηκε εντελώς από την επικρατούσα θεολογική άποψη κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας.

---

⁵⁷ Crombie Alister, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μτφρ. Τσίρη Θ. & Αρζόγλου Ι., (MIET, Αθήνα: 1989): 69-87.

Αυτή είναι η πρώτη φορά που κάποιος επιχειρήσει να αναπαραστήσει τους όρους της δυναμικής χρησιμοποιώντας μαθηματικούς συντελεστές⁵⁸. Η θεωρία του για την κίνηση των σωμάτων είναι η πρώτη θεωρία κίνησης που λαμβάνει υπόψη συγκεκριμένους φυσικούς παράγοντες, όπως το βάρος του σώματος και την αντίσταση του μέσου. Παρά το γεγονός ότι η θεωρία του για την κίνηση των σωμάτων έχει κάποια κενά, είναι η πρώτη θεωρία της κίνησης που το κάνει. Δεν είναι καθόλου υπερβολή να υποστηριχθεί ότι ουσιαστικά ίδρυσε μόνος του εντελώς νέα υποπεδία ακαδημαϊκών σπουδών. Οι κριτικές που έγιναν κατά καιρούς στην αριστοτελική προσέγγιση της φύσης για την απουσία πειραματικής διαδικασίας μέσα σε αυτό βασίστηκαν σε γενικεύσεις για ένα θέμα που χαρακτηριζόταν από μια μεγάλη ποικιλία διαφορετικών πτυχών. Υπήρχαν ορισμένοι τομείς στην αρχαία ελληνική επιστήμη όπου η διεξαγωγή πειραμάτων ήταν εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη. Όταν πρόκειται για την Ιπποκρατική ιατρική, το πείραμα χρησιμοποιείται εκτενώς, όχι με σκοπό την αύξηση της γνώσης κάποιου, αλλά μάλλον για την επαλήθευση ορισμένων εμπειρικών γεγονότων. Με άλλα λόγια, ο σκοπός του πειράματος δεν είναι να αυξήσει τις γνώσεις κάποιου αλλά μάλλον να επικυρώσει κάποια εμπειρικά δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση, ο σκοπός του πειράματος είναι απλώς να επαληθεύσει μια ήδη καθορισμένη θεωρία ή να αντικρούσει μια άλλη υπόθεση και ίσως εξαιτίας αυτού του σκοπού, τα αποτελέσματα των πειραμάτων μπορεί περιστασιακά να είναι λανθασμένα. Οι κριτικές που έχουν γίνει κατά καιρούς στην αριστοτελική φυσική φαίνονται άστοχες, γιατί δεν λαμβάνουν υπόψη τόσο τις ιδιαιτερότητες και τους προβληματισμούς της κάθε εποχής, όσο και τους μεθοδολογικούς στόχους των φιλοσόφων-επιστημόνων. Δεν λαμβάνουν δηλαδή υπόψη τους τόσο τις ιδιαιτερότητες όσο και τις ανησυχίες της κάθε εποχής. Σε κάθε περίπτωση, η σημαντική επιρροή που είχαν η αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ιατρική στη σύγχρονη επιστημονική έρευνα δεν είναι κάτι που μπορεί να αμφισβητηθεί⁵⁹.

1.4. Φύση και άνθρωπος στην στωική φιλοσοφία και τη φιλοσοφία των επικούριων

---

⁵⁸ Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραΐση, (Κάλβος: Αθήνα 1989): 210-350.

⁵⁹ Crombie Alister, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μτφρ. Τσίρη Θ. & Αρζόγλου Ι., (ΜΙΕΤ, Αθήνα: 1989): 69-87.

Σύμφωνα με τη στωική φιλοσοφία ο κόσμος είναι αιώνιος, βασίζεται στη λογική και αποτελείται από έμψυχη και ζωντανή ουσία. αυτοαναγεννιέται μόνο σε περιοδική βάση μέσω της διαδικασίας της εξαφάνισης. Τίποτα που υπάρχει δεν είναι ασώματο, και δεν υπάρχει χώρος για οποιοδήποτε κενό μέσα στο Σύμπαν, παρά το γεγονός ότι το Σύμπαν περιέχεται μέσα σε ένα αιώνιο κενό. Τα πάντα είναι υλικά, και τίποτα που υπάρχει δεν είναι άυλο (στη στωική ακρίβεια, ο όρος «Σύμπαν» ή «Όλα» δηλώνει το σύνολο του Σύμπαντος και το γύρω κενό, ενώ ο όρος «Όλα» δηλώνει μόνο το Σύμπαν χωρίς το κενό). Τα πάντα είναι απλώς σώματα, και ως εκ τούτου, μπορούν να δράσουν και να βιώσουν τον πόνο. Όπως οι «Αρετές», τα «Πάθη», η «Σοφία», οι πράξεις, οι δονήσεις, τα λόγια, ακόμη και οι κινήσεις τους είναι όλα ασώματα και ζωντανά, έτσι είναι και ο Ενσαρκωμένος Θεός, ο οποίος είναι επίσης γνωστός ως «ο παρών Θεός». Ο όρος «το έμμεσα Θεϊκό» αναφέρεται σε οτιδήποτε μπορεί να βρεθεί σε αυτόν τον κόσμο και περιλαμβάνει τα πάντα σε αυτόν⁶⁰.

Η θεωρία του Επικούρου για τη φύση σταθερά βασίζεται σε μεγάλο βαθμό πάνω στην Ατομική φιλοσοφία, η οποία αποτελούσε και την πιο αναγνωρισμένη φυσική του 4ου αι. π.Χ. Ο κόσμος αποτελείται από τα άτομα και το κενό. Δεν υπάρχει τίποτε πέρα από αυτά τα στοιχεία. Τα άτομα είναι τα στερεά και απaráλλαχτα κομμάτια της ύλης, που δεν μπορούν να τμηθούν πιο πολύ. Το κενό είναι ο άδειος χώρος. Μέσα σ' αυτό κινούνται τα άτομα και πραγματοποιούν τους άπειρους συνδυασμούς, που έχουν ως αποτέλεσμα τον σχηματισμό των όντων. Οι βασικές θέσεις του Επικούρου για το σύμπαν, τη γη, τη φύση, τον θεό και τον άνθρωπο παρατίθενται σε πολύ συνοπτική μορφή οι παρακάτω: τίποτε δεν γίνεται από το τίποτε. Το σύμπαν ήταν, είναι και θα είναι υπάρχον με τα γνωστά του, αναλλοίωτα χαρακτηριστικά. Το σύμπαν είναι σχηματισμένο από τα άτομα και το κενό. Το σύμπαν δεν έχει τέλος. Υπάρχουν αμέτρητοι κόσμοι όμοιοι ή διαφορετικοί από τη Γη. Από τα σώματα άλλα είναι απλά και άλλα σύνθετα. Τα άτομα παρουσιάζουν τεράστια ποικιλία σχημάτων. Τα άτομα κινούνται διαρκώς. Φυτά και ζώα εντοπίζονται σε όλους τους κόσμους.

Τα φυσικά φαινόμενα δεν πραγματοποιούνται με την επίβλεψη καμίας θεϊκής δύναμης. Θεοί βέβαια υπάρχουν αλλά δεν ενδιαφέρονται ούτε για τον κόσμο ούτε για τους ανθρώπους. Η πίεση της ανάγκης και η κατασκευή του ανθρώπου γέννησαν τις τέχνες, τις επιστήμες και τους κοινωνικούς θεσμούς. Οι άνθρωποι ζουν ο ένας κοντά

---

⁶⁰ Μότσης, Γ., «Η Φιλοσοφία Των Στωικών», Συμπόσιο, accessed 11, November, 2022, zotiko.gr.

στον άλλο και πραγματοποιούν ένα συμβόλαιο, να μη βλάπτη ο ένας τον άλλο. Το Κράτος δημιουργείται ουσιαστικά για να εξασφαλίσει τον πολίτη από το κακό που μπορούν να του κάνουν οι άλλοι. Ο Επίκουρος καλλιέργησε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τον τομέα της Μετεωρολογίας, γιατί θεωρούσε ότι με τις εξηγήσεις που δίνει η επιστήμη αυτή για όσα συμβαίνουν στον κόσμο διαλύει πολλούς μύθους, προλήψεις και φόβους και λυτρώνει τον άνθρωπο από το φόβο⁶¹.

---

⁶¹ O'Keefe, Tim, «Epicureanism», Researchgate, accessed November, 14, 2022, www.researchgate.com.

Κεφάλαιο 2: Η επεκτατικότητα του ανθρώπου στη φύση στη νεώτερη και σύγχρονη φιλοσοφία

2.1.Συνέπειες και αίτια της επεκτατικότητας του ανθρώπου στη φύση

Υπάρχει μια ισχυρή σύνδεση μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης. Μέσα από αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή η ιδιότητά του ως ανθρώπου και λειτουργεί ως καθοριστικός παράγοντας τόσο για τις ψυχικές όσο και για τις βιολογικές πτυχές της ζωής του. Το φυσικό περιβάλλον δίδαξε στον άνθρωπο πώς να ζει, πώς να τρώει, πώς να υπερασπίζεται τον εαυτό του, πώς να αλληλεπιδρά με τους άλλους και πώς να βρίσκει ξεκούραση και ηρεμία μακριά από το άγχος της τακτικής ζωής στις μητροπολιτικές περιοχές. Ο άνθρωπος εξελίσσεται ως καλλιτέχνης και δημιουργός ενώ απολαμβάνει την πληρέστερη έκφραση της ελευθερίας του. Όλα αυτά επιτυγχάνονται από ένα άτομο που, ενώ ταυτόχρονα επιτυγχάνει αρμονία με τη φύση, είναι επίσης ικανό να κατανοήσει τη σημασία της αρμονίας και της σχέσης του με αυτή. Ως συνέπεια όλων αυτών, ο άνθρωπος έχει μια φυσική τάση να συνδέεται με τη φύση, η οποία τελικά καταλήγει στην ανάπτυξη της δικής του «φύσης». Η συνεπής αλληλεπίδρασή του με τον φυσικό κόσμο έδωσε αφορμή για επιφανείς μύθους και πρακτικές που εξακολουθούν να εφαρμόζονται σήμερα⁶².

Δυστυχώς, ο σύγχρονος άνθρωπος είναι αποκομμένος από τη φύση ως αποτέλεσμα των συνθηκών και των εξελίξεων, και ως εκ τούτου, οποιαδήποτε δραστηριότητα στην οποία ασχολείται δεν φιλτράρεται από αυτόν τον φυσικό δεσμό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την οικολογική καταστροφή καθώς και τη διατάραξη της φυσικής ισορροπίας και τάξης, η οποία παραβιάζει τους φυσικούς νόμους. Η ανθρώπινη φυλή έχει γίνει ο πιο ισχυρός κύριος της φύσης. Με την πρόοδο του πολιτισμού και τις επακόλουθες προόδους του στην επιστήμη και την τεχνολογία, οι αντιλήψεις για τη φύση και οι σχέσεις ανθρώπου-φύσης έχουν γίνει πιο διακριτές. Η επιθυμία του ανθρώπου να ασκήσει κυριαρχία στα φυσικά φαινόμενα οδήγησε σε αυξημένη εστίαση στην απόκτηση μιας πιο εις βάθος κατανόησης του περιβάλλοντος

---

⁶² Φλογαίτη, Ευγενία. Εκπαίδευση για το περιβάλλον - Σύγχρονες προσεγγίσεις. Στο Α. Δημητρίου, & Ε. Φλογαίτη, Εισαγωγή στο Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον. Εκπαίδευση για το Περιβάλλον (2008, Πάτρα: ΕΑΠ), 13-40.

περιβάλλοντος, καθώς και σε ενδιαφέρον για τη μελέτη των φυσικών διεργασιών που αποτελούν τη βάση της εκμετάλλευσης αυτού του περιβάλλοντος⁶³.

Η σχέση που υπήρξε μεταξύ του ανθρώπου και του φυσικού περιβάλλοντος με την πάροδο του χρόνου ήταν σχέση αλληλεπίδρασης και εξελίσσεται συνεχώς αφού εξαρτάται από μια μεγάλη ποικιλία περιστάσεων. Από την εποχή που ο άνθρωπος εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη γη μέχρι το 10.000 π.Χ., ο άνθρωπος εξαρτιόταν πλήρως από το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζούσε. Οι άνθρωποι βασίζονταν μόνο στη συγκομιδή φυτών και τη θήρευση ζώων για τροφή και οι μικρές παραγωγικές δραστηριότητες στις οποίες ασχολούνταν ενσωματώθηκαν απρόσκοπτα στη λειτουργία των φυσικών συστημάτων, με μικρές μόνο αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον οικοσύστημα. Ωστόσο, στην πορεία της ανθρώπινης εξέλιξης, με την ανάπτυξη των εργαλείων, οι άνθρωποι άρχισαν το κυνήγι ως πρόσθετη μέθοδο απόκτησης τροφής και απέκτησαν την ικανότητα να χρησιμοποιούν τη φωτιά ως την πρώτη τεχνολογική τεχνική. Η φωτιά χρησιμοποιήθηκε από πιο εξειδικευμένους κυνηγούς για να καθαρίσουν τα δάση και να τα μετατρέψουν σε βοσκοτόπια. Η χρήση των φυσικών οικοσυστημάτων ήταν περιορισμένη και το πιο σημαντικό είναι ότι τα συστήματα ήταν σε θέση να απορροφήσουν σωστά και να ανταποκριθούν στις επιπτώσεις της εκμετάλλευσης⁶⁴.

Ως μέσο για να εξασφαλίσει τη δική του τροφή, ο άνθρωπος εξημερώνει ζώα και καλλιεργεί τη γη μεταξύ των ετών 10.000 π.Χ. και το 1800 μ.Χ., ημερομηνία που σηματοδοτεί την έναρξη της επανάστασης της βιομηχανικής μηχανικής. Αυτό υποδηλώνει ότι τα πρώτα είδη ήπιας παρέμβασής του εμφανίστηκαν επίσης ανθρώπινα στο φυσικό πλαίσιο όπου εφαρμόστηκαν⁶⁵. Σε πιο παραδοσιακές και αγροτικές κοινότητες, ο άνθρωπος δεν υπέθεσε αυτόματα ότι είχε το δικαίωμα να εκμεταλλεύεται τη φύση. Δεν το έβλεπε αυτό ως δεδομένο. Από την άλλη, η φύση του αντιπροσώπευε κάτι ιερό, γι' αυτό και το ανέδειξε σε θεότητα. Αυτό αποδεικνύεται από τις θυσίες, τις σπονδές, τις προληπτικές μαγικές ενέργειες και άλλες τελετουργίες που έκανε η ανθρωπότητα σε μια προσπάθεια να κατευνάσει τις

---

⁶³ Μπούρα, Α. Η σχέση ανθρώπου-φύσης στην Ελληνική Λαογραφία. Περιβαλλοντικά μηνύματα στα δημοτικά τραγούδια (ΕΑΠ, 2018): 6-9.

⁶⁴ Μπούρα, Α. Η σχέση ανθρώπου-φύσης στην Ελληνική Λαογραφία. Περιβαλλοντικά μηνύματα στα δημοτικά τραγούδια (ΕΑΠ, 2018): 6-9.

⁶⁵ Φλογαίτη, Ευγενία. Εκπαίδευση για το περιβάλλον - Σύγχρονες προσεγγίσεις. Στο Α. Δημητρίου, & Ε. Φλογαίτη, Εισαγωγή στο Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον. Εκπαίδευση για το Περιβάλλον (2008, Πάτρα: ΕΑΠ), 13-40.

δυνάμεις της φύσης, ενώ η ίδια η φύση έκανε τελετουργίες σε μια προσπάθεια να επανορθώσει για την εκμετάλλευση. Ο άνθρωπος έκανε χρήση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας όπως ο άνεμος και οι πτώσεις νερού, καθώς και βιοδιασπώμενες πρώτες ύλες όπως η πέτρα, το ξύλο και ο σίδηρος, που δεν είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος⁶⁶.

Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν την άποψη ότι η φύση ήταν ένας ιερός τόπος. Η Γαία, η υπέρτατη θεά, θεωρείται η προέλευση όλων των άλλων θεοτήτων. Τα ομηρικά έπη όχι μόνο ρίχνουν φως στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων και του φυσικού τους περιβάλλοντος, αλλά αποκαλύπτουν επίσης τις πρακτικές και τις διαδικασίες που ήταν κοινές μεταξύ των ατόμων που ζούσαν σε όλη την ομηρική περίοδο. Η σχέση ανθρώπου και φύσης βρίσκεται στον πυρήνα της στωικής φιλοσοφικής σκέψης. Οι στωικοί πιστεύουν ότι για να έχει ένα άτομο ικανοποίηση και χαρά στη ζωή, πρέπει να ζει σε αρμονία με τη φύση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι νόμοι που ρυθμίζουν τη φύση είναι πανομοιότυποι με αυτούς που διέπουν τους ανθρώπους⁶⁷.

Το έτος 1800 μ.Χ. σηματοδοτεί την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης, και συνεχίζεται μέχρι το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Λειτουργούσε τεράστια εργοστάσια, εξόρυξε ορυκτά καύσιμα όπως άνθρακα και πετρέλαιο και εκκαθάρισε τεράστιες εκτάσεις γης για να δημιουργήσει χώρο για την κατασκευή ενός σιδηροδρομικού δικτύου. Εκτός από αυτά, όμως, «εκτόξευσε» και το θέμα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Ένας διαχωρισμός μεταξύ ανθρώπου και φύσης προέκυψε όταν οι άνθρωποι άρχισαν να βλέπουν τον φυσικό κόσμο ως μια ατελείωτη προμήθεια υλικών από τα οποία θα μπορούσε να επωφεληθεί ο βιομηχανικός τομέας. Από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι σήμερα, ο άνθρωπος έχει σημαντική επίδραση στο φυσικό περιβάλλον. Παρά το γεγονός ότι είναι η πηγή όλων των φυσικών πόρων του κόσμου, είναι επίσης η αποθήκη όλων των τοξινών που παράγονται από τις μυριάδες δραστηριότητες που πραγματοποιούνται από τον

---

⁶⁶ Φλογαΐτη, Ευγενία. Εκπαίδευση για το περιβάλλον - Σύγχρονες προσεγγίσεις. Στο Α. Δημητρίου, & Ε. Φλογαΐτη, Εισαγωγή στο Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον. Εκπαίδευση για το Περιβάλλον (2008, Πάτρα: ΕΑΠ), 13-40.

⁶⁷ Μπούρα, Αναστασία, «Η σχέση ανθρώπου-φύσης στην Ελληνική Λαογραφία. Περιβαλλοντικά μηνύματα στα δημοτικά τραγούδια» (Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2018): 6-9.

άνθρωπο. Υπάρχει ρύπανση τόσο στον αέρα όσο και στο έδαφος, καθώς και στην ίδια την ατμόσφαιρα. Μόνο ως εμπόρευμα μπορεί να εκτιμηθεί η φύση σε αυτή τη χρονική στιγμή. Χρησιμοποιείται ασύστολα για την ικανοποίηση της αχαλίνωτης κατανάλωσης, παραγωγής και ικανοποίησης των ανθρώπινων απαιτήσεων. Αυτή τη στιγμή η ανθρωπότητα βρίσκεται στη μέση μιας συζήτησης για μια «οικολογική κρίση»⁶⁸ και η λύση που προσφέρεται είναι η «αιεφόρος ανάπτυξη»⁶⁹.

Τα τελευταία χρόνια, η ιδέα της οικολογικής κρίσης έχει κάνει σημαντική είσοδο στην καθημερινότητά του ανθρώπου. Το περιβάλλον, στο ρόλο του ως ο ουσιαστικός χώρος για την ανάπτυξη του ανθρώπου και κάθε άλλης μορφή ζωής, όχι μόνο παρέχει όλες τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις, υλικά και ενέργεια που απαιτούνται για τη ζωή και την επιβίωση, αλλά και για την εκπλήρωση όλων των αναπτυξιακών σχεδίων. που έχουν διαμορφωθεί από την ανθρωπότητα σε μια προσπάθεια βελτίωσης της ποιότητας ζωής για όλα τα έμβια όντα. Αυτή η ικανοποίηση των επιθυμιών των ανθρώπων, που σε όλη τη διάρκεια του εξελικτικού τους ταξιδιού διαρκώς επεκτείνεται, οδήγησε σε σοβαρές εισβολές στο φυσικό περιβάλλον, που τελικά οδήγησαν στην υποβάθμιση αυτού του περιβάλλοντος. Η εξάντληση των φυσικών πόρων και των ενεργειακών πρώτων υλών σε παγκόσμια κλίμακα έχει ασκήσει πίεση στην οικονομία αυτής των σύγχρονων κρατών. Τα ακραία καιρικά φαινόμενα έχουν προκληθεί από τις αλλαγές στο κλίμα. Φυσικά, η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα της οικολογικής καταστροφής που αντιμετωπίζει σήμερα ο κόσμος. Φαίνεται ότι η έλλειψη περιβαλλοντικής νομοθεσίας και περιβαλλοντικής συνείδησης στην Ελλάδα είναι το σημαντικότερο ζήτημα, πέραν των άλλων προβλημάτων στη χώρα⁷⁰.

---

⁶⁸ Φλογαϊτη, Ευγενία, *Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία* (2011, Αθήνα: Πεδίο): 19-160.

⁶⁹ Μπούρα, Αναστασία, «Η σχέση ανθρώπου-φύσης στην Ελληνική Λαογραφία. Περιβαλλοντικά μηνύματα στα δημοτικά τραγούδια» (Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2018): 6-9.

⁷⁰ Μπούρα, Αναστασία, «Η σχέση ανθρώπου-φύσης στην Ελληνική Λαογραφία. Περιβαλλοντικά μηνύματα στα δημοτικά τραγούδια» (Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2018), 6-9.

2.2.Φυσικό Δίκαιο

Από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα, το φυσικό δίκαιο μπορεί να αναλυθεί σε τρεις θεμελιώδεις κατηγορίες:

Πρώτον, στο φυσικό δίκαιο της αρχαίας Ελλάδας, όπως το σκέφτηκαν και δήλωσαν ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, οι δύο πιο σημαντικοί Έλληνες φιλόσοφοι της αρχαιότητας και όχι μόνο. Παρά το γεγονός ότι ξεκινούν από εντελώς διαφορετικές φιλοσοφικές θέσεις, οι δύο φιλόσοφοι καταλήγουν σε συναίνεση σχετικά με τη σημασία του νόμου στην κοινωνία καθώς και τη θέση του στην τάξη των πραγμάτων. Και οι δύο κατανοούν την ιδέα του δικαίου, όπως φαίνεται υπό το πρίσμα και από την οπτική γωνία του υποδειγματικού κράτους⁷¹.

Με άλλα λόγια, βλέπουν το νόμο ως μέσο για την επίτευξη του επιθυμητού ηθικού σκοπού του κράτους. Δηλαδή, ο νόμος παίρνει το νόημά του και μετατρέπεται σε φορέα αξίας σε σχέση με τον σκοπό που υποτίθεται ότι υπηρετούσε, που είναι η ενσωμάτωση της ηθικής στο κράτος. Χρησιμοποιώντας την τελεολογική αξιολογική προσέγγιση, σηματοδοτείται και ερμηνεύεται ως κοινωνική πράξη.

Ο Πλάτωνας, ο πατέρας της ιδεοκρατίας, και ο Αριστοτέλης, ορθολογιστής και πραγματιστής, είναι εντελώς διαφορετικοί στη μεθοδολογική τους προσέγγιση στο δίκαιο, όπως έχει επισημανθεί. Ωστόσο, καταλήγουν να έχουν παρόμοια άποψη σε σχέση με την ηθική και τον ρόλο που πρέπει να παίζει στην κοινωνία.

Δεύτερον, στο φυσικό δίκαιο που επικρατούσε την εποχή των Ρωμαίων και του Μεσαίωνα. Σε αυτή την επανάληψη, ο φυσικός κανόνας μετατρέπεται στο θεολογικό και φιλοσοφικό του αντίστοιχο. Η προσέγγιση της μεταφυσικής είναι κάτι που μοιράζονται όλοι οι εκπρόσωποι του φυσικού δικαίου, παρά το γεγονός ότι οι ερμηνείες τους για το φυσικό δίκαιο διαφέρουν σημαντικά σε άλλα σημεία. Πολλοί άνθρωποι πιστεύουν ότι ο Θεός είναι η προέλευση του νομικού συστήματος καθώς

---

⁷¹ Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δικαίου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016): 13.

και όλης της δημιουργίας. Ο ανθρώπινος νόμος πιστεύεται ότι είναι στοιχείο της θείας Πρόνοιας επειδή είναι συστατικό της δημιουργίας⁷².

Ο Άγιος Αυγουστίνος ήταν η κύρια εκπροσώπηση αυτής της ερμηνείας του φυσικού δικαίου καθ' όλη τη διάρκεια της Ρωμαϊκής περιόδου στη Δύση, ενώ οι πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν οι κύριοι εκπρόσωποι του φυσικού δικαίου στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Ο Πασκάλ, που έζησε στο μεταγενέστερο μέρος του Μεσαίωνα, είναι ένα καλό παράδειγμα εκφραστή μιας τέτοιας θεωρίας του φυσικού νόμου.

Ο Θωμάς Ακινάτης, ο εξέχων αριστοτελικός στοχαστής του Μεσαίωνα, θεωρείται το σημείο καμπής στη σταδιακή στροφή προς τη μεταφυσική προσέγγιση του φυσικού δικαίου. Ο Θωμάς Ακινάτης συνεχίζει να προσεγγίζει και να κατανοεί το νόμο μεταφυσικά, θεωρώντας τον ως προϊόν της Θείας Φράσης. Ωστόσο, είναι ο πρώτος άνθρωπος κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα που παρουσίασε με συστηματικό τους κατάλληλους όρους όταν συζητούσε για την πίστη. Υπό το πρίσμα αυτό, παρά το γεγονός ότι ανήκει αναμφισβήτητα στους εκπροσώπους της μεταφυσικής εκδοχής του φυσικού δικαίου, είναι ο πρώτος στοχαστής του Μεσαίωνα που άνοιξε την πόρτα σε μια πιο ορθολογική προσέγγιση.

Τρίτον, στο φυσικό δίκαιο στη σύγχρονη μορφή του, που μπορεί να διαφοροποιηθεί από τη σειρά του τόσο στην κλασική διαφωτιστική του εκδοχή όσο και στη σύγχρονη εκδοχή του με τη μοντέρνα του μορφή.

Ο φυσικός νόμος φαίνεται κάπως διαφορετικά μετά την εισαγωγή της Αναγέννησης και, αργότερα, του Διαφωτισμού. Αυτή η αλλαγή προοπτικής συνέβη ταυτόχρονα. Η θεολογική-μεταφυσική ερμηνεία του φυσικού δικαίου αντικαθίσταται από την ορθολογική ερμηνεία του φυσικού δικαίου. Τώρα που έχουν εξαλειφθεί οι πηγές του νόμου —δηλαδή η θεία βούληση και ο θείος λόγος— τόσο η αντίληψη του φυσικού νόμου όσο και η ερμηνεία του έχουν γίνει πιο λογικές και θεμελιωμένες στην πραγματικότητα. Μια μετατόπιση στο κέντρο βάρους του ανθρώπινου μυαλού παρατηρείται ότι συνέβη από τον ουρανό στη γη και ιδιαίτερα στον άνθρωπο κατά τη γενική διάθεση της Αναγέννησης και αργότερα κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού.

---

⁷² Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δίκαιου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016): 13.

Όταν πρόκειται για την αντίληψη, την ερμηνεία και την κατανόηση του κόσμου γύρω του, ο άνθρωπος αρχίζει τελικά να βασίζεται στις δικές του διανοητικές ικανότητες και όχι στις υπερβατικές ή ουράνιες. Κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου, τα νατουραλιστικά και άλλα επιστημονικά εγχειρήματα, εκτός από τις επιστήμες, αναπτύσσονται και δημιουργούνται οι βάσεις για τον δυτικό πολιτισμό όπως τον γνωρίζουμε σήμερα⁷³.

Εντός των ορίων αυτού του πλαισίου, λογικά προκύπτει ότι θα πρέπει επίσης να υπάρξει σημαντική αλλαγή στην κατανόηση του νόμου καθώς και στην προσέγγιση που ακολουθείται στην ερμηνεία του. Τώρα, στην κλασική ερμηνεία του φυσικού νόμου του Διαφωτισμού, οι ρίζες του φυσικού νόμου είναι η ηθική και ο σωστός λόγος. Η φυσική κατάσταση του ανθρώπου, δηλαδή του ανθρώπου πριν ενωθεί με πολιτικά οργανωμένους οργανισμούς, είναι το σημείο από όπου ξεκίνησε η ηθική, και από τον ίδιο τον άνθρωπο αντλεί το νόημά της. Εξαιτίας αυτού, ο νόμος θα πρέπει επίσης να εξαρτάται από το πώς ανταποκρίνεται στις θεμελιώδεις πτυχές της ανθρώπινης κατάστασης, όπως το πώς αυτές οι πτυχές γίνονται αντιληπτές και συνάγονται με τη βοήθεια του ανθρώπινου λόγου.

Εξαιτίας αυτού, ο φυσικός νόμος, όπως Διατυπώθηκε κατά την κλασική περίοδο του Διαφωτισμού, βασίζεται σε αμετάβλητες και καθολικές ηθικές αρχές που πηγάζουν άμεσα από την ανθρώπινη φύση. Διέπεται και διατηρείται από μια φιλοσοφία δικαίου γνωστή ως δημόσιο διεθνές δίκαιο, στην οποία το έθνος-κράτος αναλαμβάνει το ρόλο του μεμονωμένου ατόμου. Ο Hugo Grotius, ένας Ολλανδός νομικός γνωστός ως «ιδρυτής του διεθνούς δικαίου», ήταν αυτός που διατύπωσε μια τέτοια θεωρία. Εκτός από τον Hugo Grotius και τους φιλοσόφους των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου, όπως ο John Locke⁷⁴, ο Jean Jacques Rousseau και ο Thomas Hobbes, αυτοί οι μεγάλοι πολιτικοί φιλόσοφοι της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού είναι οι κύριοι υποστηρικτές της κλασικής και διαφωτιστικής μορφής του φυσικού νόμου. Είναι γνωστοί ως οι μεγάλοι πολιτικοί φιλόσοφοι της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού.

---

⁷³ Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δίκαιου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016): 86-128.

⁷⁴ Locke John: *Questions Concerning the Law of Nature*, trans Robert Horwitz, Jenny Strauss Clay, Diskin Clay, (Cornell University Press, 1990): 200-243.

Στην πιο πρόσφατη διατύπωση του φυσικού δικαίου, που άρχισε να διαμορφώνεται κυρίως ως αποτέλεσμα των οδυνηρών γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η έννοια της αναγκαιότητας παίζει σημαντικό ρόλο⁷⁵.

Για άλλη μια φορά, η ανηθικότητα και ο ορθολογισμός είναι οι κινητήριες δυνάμεις πίσω από τη σύγκρουση. Από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με την ερμηνεία του φυσικού δικαίου που ήταν δημοφιλής κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού, η ηθική αποκτά νέο νόημα. Η φυσική κατάσταση του ανθρώπου δεν είναι το μοναδικό θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομείται η σύγχρονη αντίληψη της ηθικής. Τώρα, για να ορίσουμε την έννοια της ηθικής, είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη τη φύση των ίδιων των πραγμάτων, γνωστή και ως κοινωνικό γίνεσθαι. Αν και η ηθική είναι ακόμα οντολογική και ορθολογική, η πηγή νοήματος και οριοθέτησής της είναι πλέον ανεξάρτητη από τη φυσική, την ανθρώπινη κατάσταση και τις αντίστοιχες κοινωνικές συνθήκες στις οποίες πρέπει να εφαρμόζεται ο νόμος. Εξαιτίας αυτού, σε αυτήν την επανάληψη του φυσικού νόμου, με εξαίρεση ένα ελάχιστο δίκτυο συνεπών και καθολικών αρχών που πηγάζουν από τον ίδιο τον άνθρωπο, το περιεχόμενό του υπόκειται σε αλλαγές και καθορίζεται από τη φύση των πραγμάτων όπως αυτά κάθε φορά γίνονται αντιληπτά με την απαραίτητη βοήθεια του κατάλληλου λόγου. Η ενημερωμένη μορφή του φυσικού δικαίου οφείλεται στο γεγονός ότι, ειδικά για τον προσδιορισμό του, παίρνει.

Παρόλα αυτά, ο Διαφωτισμός πιστώνεται συχνά ότι έθεσε τις βάσεις για την παρούσα έκδοση. Αυτή η συγκεκριμένη ερμηνεία του φυσικού νόμου μπορεί να αναχθεί σε αρκετούς πολιτικούς φιλοσόφους που έζησαν εκείνη τη χρονική περίοδο, συμπεριλαμβανομένου του Μοντεσκιέ⁷⁶.

Εξαιτίας αυτού, η κοινωνιολογική προσέγγιση του δικαίου είναι ένα άλλο όνομα για το κοινωνικό γίνεσθαι.

---

⁷⁵ Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δίκαιου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016): 86-128.

⁷⁶ Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δίκαιου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016): 86-128.

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ της κλασικής εκδοχής του Διαφωτισμού του φυσικού νόμου και του φυσικού νόμου της νεωτερικότητας δεν είναι πάντα σαφής. Μάλλον, καθορίζεται από τον βαθμό στον οποίο η φύση των πραγμάτων επηρεάζει τη συνδιαμόρφωση του περιεχομένου του δικαίου. Η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από μια μετατόπιση από το φυσικό δίκαιο. Ωστόσο, η κοινωνική πτυχή στην ανάπτυξη του δικαίου εφιστά την προσοχή στις αποκλίνουσες ερμηνείες των δύο μορφών φυσικού δικαίου για τους σκοπούς της ίδιας της ιστορίας. Η ιδέα της προόδου ενσωματώνεται σε καθεμία από αυτές τις ερμηνείες.

Ωστόσο, στην κλασική έννοια του Διαφωτισμού, η ιστορική πρόοδος θεωρείται γραμμική. Από την άλλη, στη σύγχρονη εκδοχή, στην οποία το περιεχόμενο του νόμου είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό μεταβλητό δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στο κοινωνικό κάθε φορά, η αντίληψη της ανθρώπινης προόδου στον ιστορικό χρόνο είναι ελικοειδής ή αλλιώς σπειροειδής όπως η κοινωνική πρόοδος, όπως έχει αποδειχθεί από την μέχρι τώρα ιστορική εμπειρία, ακολουθεί μια πορεία που, αν και το τελικό πρόσημο είναι θετικό, έχει πολλές διακυμάνσεις.

Παρά τις θεμελιώδεις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των διαφόρων μορφών φυσικού νόμου, όλες μοιράζονται ένα χαρακτηριστικό στο ότι συνδέουν και καθιερώνουν, αν και με έναν εντελώς μοναδικό τρόπο, το νόμο και την ηθική. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι κάθε μία από αυτές τις μορφές φυσικού νόμου λειτουργεί με τον δικό της μοναδικό τρόπο. Δεν αρκεί ο νόμος να έχει ορισμένα διαδικαστικά και τεχνικά χαρακτηριστικά, δηλαδή μια τυπική νομιμότητα, για να θεμελιώσει κάτι και δεν αρκεί να νομιμοποιεί κάτι ουσιαστικό για την ύπαρξή του. Μάλλον, ο νόμος χρειάζεται να αναζητήσει ένα ουσιαστικό, ηθικό, υπερκείμενό του για να θεμελιώσει τη νομοθετική του διαδικασία και τα θεμέλιά του⁷⁷.

Η εξέλιξη της ηθικής του ανθρώπου και η προς τα εμπρός κίνηση του φυσικού νόμου συνδέονται άρρηκτα σε όλη την ανθρώπινη ιστορία. Αυτό ισχύει ανεξάρτητα από τη μορφή που παίρνει ο φυσικός νόμος. Είναι διαρκώς σε επιφυλακή για το νόημα και κατ' επέκταση την τεκμηρίωσή του σε σχέση με το επίπεδο ηθικής εξέλιξης, με την

---

⁷⁷ Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δικαίου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016): 86 – 128.

έννοια της προόδου και όχι της αλλαγής, που έχει φτάσει ο άνθρωπος και οι κοινωνίες στο πλαίσιο του ιστορικού χρόνου.

Ακόμη και στην πιο ενημερωμένη επανάληψη του φυσικού δικαίου, η ηθική του μπορεί να υπάρχει εν μέρει προφανώς για να σχετικοποιηθεί ως ηθική επειδή, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική παράμετρο, με αντίστοιχες, δηλαδή, κοινωνικές αξίες και για το λόγο αυτό το περιεχόμενό του σε γενικό βαθμό να γίνει μεταβλητό. Ωστόσο, μεθοδολογικά παραμένει σταθερό γιατί, ακριβώς παρά το μεταβλητό περιεχόμενο της ηθικής και κατ' επέκταση του δικαίου, η ουσιαστική ηθική νομιμοποίησή του συνεχίζεται⁷⁸.

Κεφάλαιο 3: Σχέση ανθρώπου και ζώων

3.1. Ζητήματα ηθικής

Όταν τοποθετείται στο πλαίσιο της φυσικής τάξης των πραγμάτων, η ιστορική τροχιά του ανθρώπινου είδους είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη ζωή, αλλά περισσότερο με τον θάνατο, άλλων ειδών. Αυτό δεν παρουσιάζει πρόβλημα από ηθική άποψη. Στον φυσικό κόσμο, είναι απολύτως φυσιολογικό ένα είδος να στηρίζεται σε ένα άλλο, μέσω του παρασιτισμού ή με οποιονδήποτε τρόπο, είτε πρόκειται για δολοφονία για τροφή είτε για οποιαδήποτε άλλη αλληλεπίδραση, στη βάση του φυσικού κανόνα που εξασφαλίζει τη συνέχιση της ζωής στη γη. Αυτή η συγκεκριμένη φυσική διαδικασία, κατά την οποία η ηλιακή ενέργεια μετατρέπεται σε χημική ενέργεια που στη συνέχεια ακολουθεί μια πορεία μέσω του είδους με τη μορφή τροφής, περιγράφεται από τις τροφικές αλυσίδες (ή τροφικοί ιστοί)⁷⁹.

Μετά τα φυτά, οι επόμενες βαθμίδες μιας τροφικής αλυσίδας αποτελούνται από τα τρόφιμα που καταναλώνουν τα ζώα, τα οποία αναφέρονται ως καταναλωτές, κατηγορία που περιλαμβάνει τον άνθρωπο. Σε αυτά τα επίπεδα, δεν υπάρχει

---

⁷⁸ Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δίκαιου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016): 86-128.

⁷⁹ Κουντάκη, Δήμητρα, «Ζώα και Ηθική, Μία μη ανθρωποκρατική προσέγγιση» (Διατριβή: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2020): 8-11.

δυνατότητα για έναν οργανισμό να ζήσει χωρίς την ύπαρξη άλλου οργανισμού για να τον καταναλώσει. Για τεθεί αλλιώς, σε αυτά τα επίπεδα, η βία και ο θάνατος κυριαρχούν και αποτελούν ουσιαστικό συστατικό της φυσικής τάξης πραγμάτων. Συγκεκριμένα, όσον αφορά το ανθρώπινο είδος, θεωρείται ως παμφάγο ζώο. Αυτό σημαίνει ότι για να αποκτήσει ενέργεια και να παραμείνει ζωντανό, καταναλώνει και φυτά και ζώα. Ως κρίκος στην τροφική αλυσίδα, θα φαινόταν απολύτως φυσιολογικό για τον άνθρωπο να εκμεταλλεύεται άλλες μορφές ζωής για να εξασφαλίσει τη δική του επιβίωση. Δεν υπάρχει κανείς που να μπορεί να υποστηρίξει το αντίθετο. Η σημασία και η κεντρική θέση του ζητήματος, από την άλλη, δεν στηρίζεται στη φυσικότητα μιας τέτοιας συμπεριφοράς αλλά μάλλον στην ηθική της. Εκτός από την εκτέλεση της φυσικής του λειτουργίας, ο άνθρωπος διαθέτει την ικανότητα να ενεργεί με ηθικά υπεύθυνο τρόπο. Εάν αυτή η ικανότητα είναι εγγενής στον φυσικό της ρόλο, τότε τίθεται το ερώτημα εάν μπορεί να θεωρηθεί ή όχι ηθική. Εάν η ηθική δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια περιγραφή του φυσικού, τότε δεν υπάρχει ανάγκη να χρησιμοποιήσουμε το επίθετο «ηθικό» στη θέση του επιθέτου «φυσικό» από μόνο του. Αλλά αν η ηθική αντιπροσωπεύει το πρέπει, τότε αυτό δεν ανήκει αναγκαστικά στη φύση, ακόμα κι αν μια διαδικασία παραγωγής είναι μια φυσική λειτουργία, όπως η εγκεφαλική δραστηριότητα. Αν η ηθική περιγράφει το πρέπει, τότε αυτό αναγκαστικά δεν ανήκει στη φύση. Αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα ότι το ίδιο το δέον να είναι συστατικό της φύσης.⁸⁰

Σήμερα, η χρήση άλλων ζώων από τον άνθρωπο έχει φτάσει στο ζενίθ της, έχει επεκταθεί στις πληρέστερες δυνατές διαστάσεις της και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ζωής με διάφορους τρόπους, που δεν είναι όλοι άμεσα εμφανείς. Τα πειράματα σε ζώα πραγματοποιούνται για διάφορους λόγους, συμπεριλαμβανομένης της διατροφής (κατανάλωση κρέατος), της βιομηχανοποιημένης κτηνοτροφίας, των κατοικίδιων ζώων ή των ζώων συντροφιάς και της ψυχαγωγίας (τσίρκο και ζωολογικοί κήποι) (για ιατρικούς, ερευνητικούς λόγους, για την παραγωγή καλλυντικών, όπλων και φαρμάκων). Επιπλέον, ένας σημαντικός αριθμός συστατικών που προέρχονται από ζώα χρησιμοποιούνται σε μια ποικιλία συνηθισμένων

---

⁸⁰ Κουντάκη, Δήμητρα, «Ζώα και Ηθική, Μία μη ανθρωποκρατική προσέγγιση» (Διατριβή: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2020): 8-11.

αντικειμένων (κόλλες, ελαστικά αυτοκινήτου, πλαστικές σακούλες κ.λπ.). Αυτή η χρήση δεν ήταν πάντα τόσο εκτεταμένη όσο είναι τώρα, αλλά αυτό που παρέμεινε σταθερό είναι το γεγονός ότι βασίστηκε και συνεχίζει να βασίζεται στην επικρατούσα άποψη ότι η ζωή των άλλων ζώων δεν έχει αξία, τουλάχιστον όχι ίδια αξία με αυτή του ανθρώπου, και ως εκ τούτου δεν αξίζει ηθικής μεταχείρισης. Αυτή η άποψη δεν έχει αλλάξει από τότε που διατυπώθηκε για πρώτη φορά, αλλά αυτό που έχει αλλάξει είναι ο βαθμός στον οποίο διατηρείται. Όταν η αντίληψη ενός ατόμου για ένα άλλο άτομο ή για οποιονδήποτε άλλο συνεπάγεται μείωση της αξίας αυτού του ατόμου σε σύγκριση με την αξία που αποδίδει το άτομο στον εαυτό του, τότε η συμπεριφορά του ατόμου προς το άλλο άτομο δείχνει αυτή την αντίληψη.

Ο Τσαρλς Πάτερσον κάνει αναφορά στο γεγονός ότι οι σκλάβοι θεωρούνταν «λιγότεροι από άνθρωποι» και ως εκ τούτου αφομοιώνονταν με άλλα ζώα και αντιμετωπίζονταν με τον ίδιο τρόπο με αυτά τα ζώα. για παράδειγμα, ήταν αλυσοδοσμένοι, ανώνυμοι και ευνουχισμένοι. Αυτή η υποτιμητική μεταχείριση των σκλάβων μιμήθηκε την ήδη καθιερωμένη ανθρώπινη πρακτική της απέναντι στα ζώα, τα οποία καταρχήν ήταν όλα αποδέκτες τέτοιας συμπεριφοράς ακριβώς επειδή θεωρούνταν «κατώτερες μορφές ζωής», προοριζόμενες για κάθε είδους εκμετάλλευση». όπως δηλώνει χαρακτηριστικά ο Patterson. Αυτή η μεταχείριση των σκλάβων μιμήθηκε την ανθρώπινη πρακτική της απέναντι στα ζώα⁸¹.

Και ακόμα κι αν βρίσκουμε την εκμετάλλευση άλλων ζώων σε παλαιότερες εποχές κάπως επαναστατική, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι έχει αυξηθεί σε ένα τέτοιο άκρο σήμερα, τόσο ως προς την ένταση της πρακτικής της όσο και ως προς το εύρος της. Στο βιβλίο του "Animal Liberation," Ο Peter Singer παρέχει μια από τις πιο εύγλωττες εξηγήσεις για τη βαρβαρότητα που διακρίνει τη χρήση άλλων πλασμάτων από τον άνθρωπο,. Ο Singer αποδεικνύει με στοιχεία γιατί αυτές οι ενέργειες είναι άσκοπες τόσο για τον ίδιο όσο και για τους ανθρώπους γενικότερα. Αλλά το πιο σημαντικό, ο συγγραφέας συνεχίζει να αποκαλύπτει λεπτομέρειες ενός κρυφού «ολοκαυτώματος» στο οποίο θύματα είναι μέλη άλλων ειδών⁸².

---

⁸¹ Patterson, Clair *Αιώνια Τρεμπλίνκα*.(Αθήνα: Πράσινο Ινστιτούτο, 2014): 10-290.

⁸² Κουντάκη, Δήμητρα, «Ζώα και Ηθική, Μία μη ανθρωποκρατική προσέγγιση» (Διατριβή: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2020): 8-11

3.2. Σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα

Ο όρος «περιβαλλοντισμός» αναφέρεται είτε σε μια φιλοσοφία είτε σε ένα κοινωνικό κίνημα, ανάλογα με το πλαίσιο. Επικεντρώνεται σε θεμελιώδεις περιβαλλοντικές ανησυχίες μαζί με τις σχετικές υποκείμενες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές προκλήσεις που προέρχονται από τις αλληλεπιδράσεις της ανθρωπότητας που επηρεάζουν το φυσικό περιβάλλον. Αυτά τα ζητήματα πηγάζουν από τις αλληλεπιδράσεις της ανθρωπότητας με το φυσικό περιβάλλον⁸³. Σε αυτό το πλαίσιο, η αλληλεπίδραση ανθρώπου-φύσης έχει διερευνηθεί μέσω μιας ποικιλίας ανθρώπινων ενεργειών, που κυμαίνονται από την εξόρυξη φυσικών πόρων και τη δημιουργία επικίνδυνων περιβαλλοντικών συνθηκών έως τη διαχείριση και την αποκατάσταση των οικοτόπων. Μέσα σε καθένα από τα πεδία εντοπίζεται μια αντανάκλαση μιας παγκόσμιας όψης «δύναμης» που υπάρχει σε ένα σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας που επικεντρώνεται στην ιστορία του περιβάλλοντος. Η γεωργική μηχανική, η εξάλειψη των ζωικών ειδών ως αποτέλεσμα του υπερβολικού κυνηγιού και η οικολογική κατάρρευση ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, είναι μερικές περιπτώσεις. Ωστόσο, τα τελευταία δέκα χρόνια, η υποτιθέμενη διχοτόμηση του πεδίου μεταξύ ανθρώπου και φύσης σε σχέση με την εξουσία αμφισβητήθηκε κριτικά από τον Radkau ο οποίος θεωρεί ότι αυτή η προοπτική είναι παραπλανητική εάν δεν εξεταστεί προσεκτικά. Το επιχείρημα του Radkau είναι ότι αυτή η διχοτόμηση έχει δημιουργηθεί από το ίδιο το πεδίο.

Η έννοια της «δύναμης» μπορεί να ασκηθεί τόσο από τη φύση όσο και από την ανθρωπότητα στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων και φύσης, παρά το γεγονός ότι αυτό το ζήτημα συζητείται τακτικά σε άλλα ακαδημαϊκά πεδία. Όσον αφορά τη δύναμη που κατέχει η φύση στους ανθρώπους, έχει την ικανότητα να συντηρεί την κοινωνία και να στρέφει την προσοχή στη γνώση υπό όρους, στους περιβαλλοντικούς περιορισμούς και στις αδυναμίες της. Από την άλλη πλευρά, η επιρροή της ανθρωπότητας στη φύση μπορεί να εκφραστεί μέσω της δημιουργίας θεσμών, αντικειμένων, τελετουργιών, διαδικασιών και τεχνικών.

---

⁸³ Slocombe, Scott, «Environmentalism: A modern synthesis» *Environmentalist* 4, (1984): 281–285.

Από τη δημοσίευση του βιβλίου της Rachel Carson *Silent Spring* το 1962, καθώς και μεταγενέστερων ιδεών όπως η Gaia, η Deep Ecology και η Sustainable Development, έχει προταθεί ότι η ανθρώπινη επίδραση στη φύση έχει μετατοπιστεί και έχει γίνει λιγότερο κυρίαρχη. Αντίθετα, η δύναμη της ανθρωπότητας πάνω στη φύση έχει μετατοπιστεί προς μια πιο αλτρουιστική αίσθηση του προστατευτισμού και της διατήρησης του περιβάλλοντος. Επείγουσα βιοφιλία είναι η συνειδητή παρόρμηση έκφρασης συγγένειας για τη φύση σε περίπτωση που επίκειται περιβαλλοντική καταστροφή. Αυτή η προσεκτική συμπεριφορά (όπως η φυσική άμυνα, η διαχείριση των οικοτόπων και η οικολογική αποκατάσταση) μπορεί να αναφέρεται και ως «Επείγουσα Βιοφιλία»⁸⁴ και ορίζεται ως η παρόρμηση έκφρασης συγγένειας με τη φύση. Σύμφωνα με τον Radkau, αυτή η κατάσταση αποτελεί απειλή για την ανθρώπινη φυλή επειδή υπάρχουν προειδοποιήσεις για την κλιματική αλλαγή, την απώλεια της βιοποικιλότητας και την εξάντληση των φυσικών πόρων. Ως αποτέλεσμα αυτού, θα έρθει τελικά ένα σημείο καμπής όπου η δύναμη των ανθρώπων υπερτερεί από τη δύναμη της φύσης, δημιουργώντας μια βιώσιμη ισορροπία μεταξύ των δύο. Παρόλα αυτά, πολλοί άνθρωποι έχουν επισημάνει ότι οι αντιδράσεις της ανθρωπότητας σε περιβαλλοντικές καταστροφές μπορεί να έχουν άμεσο αντίκτυπο σε μια ποικιλία πολλαπλών αιτιών παρεμβατικών μεταβλητών (όπως η εξάντληση των πόρων και η κοινωνική οικονομία), καθώς και στην πολυπλοκότητα των αποτελεσμάτων⁸⁵.

Μια προσέγγιση στη μελέτη της σχέσης μεταξύ ανθρώπων και φύσης που λαμβάνει υπόψη πολλαπλούς κλάδους.

Αυτό επιτρέπει τη μεγαλύτερη κατανόηση των πολυάριθμων τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι συνδέονται με τον φυσικό κόσμο, επιτρέποντας την εξερεύνηση βασικών θεμάτων που βρίσκονται στην εξελικτική βιολογία, την κοινωνική οικονομία, την εξελικτική ψυχολογία και τον περιβαλλοντισμό. Κάθε ένα δεν πρέπει να θεωρείται ως ξεχωριστή οντότητα. Αντίθετα, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι έχουν πολλά κοινά μεταξύ τους όσον αφορά τις πληροφορίες που μπορούν να ανταλλάσσονται ή

---

⁸⁴ Tidball, Keith, «Urgent biophilia: human-nature interactions and biological attractions in disaster resilience» *Ecology and Society* 17(2) (2012): 5.

⁸⁵ Tidball, Keith, «Urgent biophilia: human-nature interactions and biological attractions in disaster resilience» *Ecology and Society* 17(2) (2012): 5.

να συγκεντρώνονται από κοινού, καθώς και τα ενεργά ερευνητικά πεδία με δυνατότητα επικάλυψης. Για παράδειγμα, υπάρχει μια αναμφισβήτητη σχέση μεταξύ της κοινωνικής οικονομίας, της εξελικτικής ψυχολογίας και της βιολογίας στους τομείς της υγείας, του τρόπου ζωής και της βιοφιλικής φύσης⁸⁶. Επιπλέον, υπάρχει μια σύνδεση μεταξύ της κοινωνικής οικονομίας και του περιβάλλοντος όσον αφορά την επίτευξη μιας υγιούς ισορροπίας στις σχέσεις μεταξύ εκείνων που βρίσκονται σε θέσεις εξουσίας⁸⁷. Με παρόμοιο τρόπο, οικονομικές και περιβαλλοντικές συγκρούσεις μπορεί να προκύψουν μεταξύ των πεδίων της εξελικτικής ψυχολογίας και κοινωνική οικονομία σε σχέση με τη συγγένεια των ανθρώπων με τον φυσικό κόσμο και την επέκταση της βιομηχανικής παραγωγής.

3.3. Φιλοσοφική υπόσταση της οικολογίας

Στο τέλος του 20ου αιώνα, ξεκίνησε μια πιο μεθοδική προσέγγιση για την ανάπτυξη της Περιβαλλοντικής Ηθικής, ένα υποπεδίο της Εφαρμοσμένης Ηθικής. Η Περιβαλλοντική Ηθική είναι ένα σχετικά πρόσφατο μέρος της Εφαρμοσμένης Δεοντολογίας. Η μελέτη του ανθρώπου, συμπεριλαμβανομένης της γενικής του στάσης και συμπεριφοράς, των ιδεών του, των πράξεών του και των προθέσεων του, βρίσκεται στο επίκεντρο της ηθικής, η οποία λαμβάνει τη μελέτη του ανθρώπου ως ερευνητικό κέντρο. Η μελέτη της περιβαλλοντικής ηθικής περιλαμβάνει όχι μόνο τη μελέτη του ανθρώπου ως θέματος από μόνο του, αλλά και τη μελέτη του περιβάλλοντος στο οποίο ο άνθρωπος ζει και αναπτύσσεται. Ως εκ τούτου, η περιβαλλοντική ηθική είναι μια πειθαρχία της ηθικής φιλοσοφίας που μετακινεί το επίκεντρο της μελέτης και των ηθικών θεωρήσεων από τον άνθρωπο στο περιβάλλον του. Αυτή η αλλαγή στο επίκεντρο είναι που διακρίνει την περιβαλλοντική ηθική από άλλους κλάδους της ηθικής φιλοσοφίας.

Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας, οι ραγδαίες εξελίξεις (από τη μια πλευρά, οι μεγάλες επιστημονικές επαναστάσεις του 20ου αιώνα και από την άλλη, τα άλματα της τεχνολογίας, τα επιτεύγματα της ιατρικής και άλλων επιστημονικών κλάδων) οδήγησαν στην ανάγκη αντιμετώπισης ηθικών αιγμάτων, που εμφανίστηκαν

---

⁸⁶ Tidball, Keith, «Urgent biophilia: human-nature interactions and biological attractions in disaster resilience» *Ecology and Society* 17(2) (2012): 5.

⁸⁷ Hardin Garrett, «The tragedy of the commons» *Science* 162, (1968) : 1243-1248.

ταυτόχρονα με την άνοδο των επιστημονικών δυνατοτήτων. Αυτό οδήγησε σε μια κατάσταση στην οποία κατέστη αναγκαία η αντιμετώπιση ηθικών διλημάτων (τεχνολογικά επιτεύγματα)⁸⁸.

Μέσα στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής ηθικής, η βαθιά οικολογία αναδείχθηκε ως μία από τις πιο θεμελιώδεις και θεμελιωδώς σημαντικές ιδέες που αναδύθηκαν. Ιδιαίτερα γνωστό, είναι το έργο του Νορβηγού φιλοσόφου Arne Dekke Eide Naess (1912-2009), ο οποίος εισήγαγε την έννοια και το όνομα το 1973. Έκτοτε, εξελίχθηκε σε ένα ολοκληρωμένο φιλοσοφικό και κοινωνικό κίνημα, το οποίο έκανε αισθητή τη δυναμική παρουσία του στην πρώτη γραμμή και απέκτησε διεθνή απήχηση. Η βαθιά οικολογία είναι μια μεταμοντέρνα πρόταση για τα αδιέξοδα στα οποία οδηγείται η Περιβαλλοντική Ηθική, όταν αγγίζει ευαίσθητες πτυχές που έχουν να κάνουν με τον άνθρωπο και τη σχέση του με την περιβαλλοντική αρμονία και προσπαθεί να δώσει λύσεις που βασίζονται στον φιλοσοφικό τρόπο σκέψης που καλλιεργήθηκε. στο πλαίσιο της νεωτερικότητας⁸⁹. Σύμφωνα με τον Arne Naess, η επιστήμη και η φιλοσοφία, που χρησιμοποιούν το λόγο ως το κύριο όργανό τους, έχουν την τάση να προχωρούν από ευκολότερες σε πιο δύσκολες μορφές γνώσης. Αυτό συμβαίνει επειδή η πρόοδος και η γνώση τείνουν να οικοδομούνται η μία πάνω στην άλλη, πράγμα που σημαίνει ότι η επιστήμη και η φιλοσοφία πλησιάζουν συνεχώς στην απόκτηση μιας απόλυτης και αντικειμενικής αλήθειας. Η ανάγκη επίδειξης των επιτευγμάτων σε όλο το φάσμα και σε όλο το εύρος και το βάθος της επιστημονικής επιχείρησης είναι αυτό που έδωσε την αρχή στην έννοια του σταθμού. Αλλά αυτό οδήγησε σε προσεγγίσεις που είναι μη χρήσιμες και ακόμη και επιβλαβείς στη σφαίρα της ηθικής φιλοσοφίας και της οικολογικής ηθικής.

Δεκαετίες αργότερα, ο Gary Snyder κατασκευάζει ένα ολόκληρο ηθικό οικοδόμημα, το οποίο στα θεμέλιά του διατηρεί τις ιδέες του Βουδισμού καθώς και τις αρχές των ιθαγενών Αμερικανών με την ιδεολογία των αμερικανικών φυσικών δικαιωμάτων. Ο

---

⁸⁸Γεωργιάδης, Μάριος, «Το Οικολογικό πρόβλημα υπό το πρίσμα των σχέσεων της χριστιανικής ηθικής και της σύγχρονης οικολογικής φιλοσοφίας», (Διατριβή: ΕΚΠΑ, 2016): 116-150.

⁸⁹ Γεωργιάδης, Μάριος, «Το Οικολογικό πρόβλημα υπό το πρίσμα των σχέσεων της χριστιανικής ηθικής και της σύγχρονης οικολογικής φιλοσοφίας», (Διατριβή: ΕΚΠΑ, 2016): 116-150.

Snyder ισχυρίζεται ότι στο πλαίσιο της κουλτούρας των ιθαγενών της Αμερικής, υπήρχε μια ατμόσφαιρα δημοκρατικής ανωτερότητας. Το είδος της ζωής που έκαναν και ο τρόπος που σκέφτονταν επέφερε την εξαφάνιση όλων των ειδών που δεν ήταν ανθρώπινα (τελετουργίες, χοροί, θρησκεία). Επειδή ο Σνάιντερ είχε τέτοιο σεβασμό για τον τρόπο ζωής των ιθαγενών της Αμερικής, δεν μπορούσε παρά να κάνει συγκρίσεις μεταξύ της κουλτούρας των Ιθαγενών Αμερικανών και της παρακμής της βρετανικής αυτοκρατορίας τον 18ο αιώνα⁹⁰.

Το σύνθημα που χρησιμοποίησε ήταν «εξουσία σε όλο τον λαό» και ήταν ανένδοτος στην πεποίθησή του ότι θα είχε κάθε δικαίωμα να επαναστατήσει εναντίον του λαού εάν δεν εκπροσωπούνταν δίκαια στην κυβέρνηση. Σε μια μόνο στιγμή, οι άνθρωποι που ζούσαν στις αμερικανικές αποικίες ξεσηκώθηκαν ενάντια στη βρετανική αυτοκρατορία, η οποία τους είχε αρνηθεί το δικαίωμα στην πολιτική ισότητα. Αυτό ακριβώς αντιλαμβάνοταν ο Snyder όταν έλεγε ότι εάν το περιβάλλον, το οποίο έχει ήδη εξαντληθεί από την ανθρώπινη εκμετάλλευση, δεν δεχτεί τον σεβασμό που προσφέρουν οι άνθρωποι, τότε θα θέσει αμέσως σε κίνδυνο τον ανθρώπινο πολιτισμό. Ο Σνάιντερ εφάρμοξε αδιαμφισβήτητα τον φιλελευθερισμό των φυσικών δικαιωμάτων στον τομέα του σχετικά με τη σύνδεση του ανθρώπου με τη φύση. Τα θρησκευτικά και ηθικά συστήματα της Ινδίας, τα οποία ενθάρρυναν την ιδέα ότι οι άνθρωποι και όλες οι άλλες ζωντανές μορφές μαζί δημιουργούν μια κοινωνία, έχουν μεγάλη σημασία για έναν σημαντικό αριθμό Ινδών γυναικών.

Υπήρξε μια σημαντική μετάβαση στη σύγχρονη εποχή μακριά από την ανθρωποκεντρική προοπτική του φυσικού περιβάλλοντος και προς ένα βιοκεντρικό όραμα. Η φύση δεν είναι πλέον αγαπητή στον άνθρωπο παρά μόνο επειδή είναι ευεργετική στις διαφορετικές κλήσεις και απαιτήσεις του. Αντίθετα, η φύση παραμένει ανέπαφη ως μια αναφαίρετη εγγενής ηθική αξία, που είναι ο πρωταρχικός λόγος για τον οποίο η φύση είναι πολύτιμη για αυτόν τον άνθρωπο. Ενώ ταυτόχρονα τα στοιχεία που περιέχονται στα ίδια τα οικοσυστήματα αναδύονται, όπως ακριβώς εξάγονται, χωρίς να περνούν πλέον από κανένα φιλτράρισμα, η παντοδυναμία του ανθρώπινου λόγου και της ανθρώπινης κριτικής ικανότητας αρχίζει να αμφισβητείται.

---

⁹⁰ Γεωργιάδης, Μάριος, «Το Οικολογικό πρόβλημα υπό το πρίσμα των σχέσεων της χριστιανικής ηθικής και της σύγχρονης οικολογικής φιλοσοφίας», (Διατριβή: ΕΚΠΑ, 2016): 116-150.

Η βιοκεντρική ηθική θεωρία που αναπτύσσει ο Rolston⁹¹ επικεντρώνεται σε σύνολα, κοινωνίες και οικοσυστήματα ως άμεσο αποτέλεσμα της επιρροής του Leopold. Σύμφωνα με τον Rolston, η εξαφάνιση ενός είδους είναι ηθικά αποκρουστική επειδή εξαλείφει τις πρωταρχικές βιολογικές και εξελικτικές διεργασίες, οι οποίες είναι η πηγή της εξελικτικής παρουσίας των ατόμων όλων των ειδών. Αυτές οι διαδικασίες είναι υπεύθυνες για την εξέλιξη της παρουσίας των ατόμων. Επιπλέον, η συμπεριφορά των ανθρώπων σε αντιπαράθεση με το φυσικό περιβάλλον είναι σαφής ένδειξη έλλειψης σεβασμού για τις φυσικές διαδικασίες της ζωής⁹².

---

⁹¹ Rolston Holmes, «Environmental Ethics: Values in and Duties to the Natural World» in *The Broken Circle: Ecology, Economics, Ethics*. F. Herbert Bormann and Stephen R. Kellert, Eds. 203 (New Haven : Yale University Press, 1991): 73-96.

⁹² Rolston Holmes, «Environmental Ethics: Values in and Duties to the Natural World» in *The Broken Circle: Ecology, Economics, Ethics*. F. Herbert Bormann and Stephen R. Kellert, Eds. 203 (New Haven : Yale University Press, 1991): 73-96.

Συμπεράσματα

Υπάρχει ένας βαθύς δεσμός μεταξύ των ανθρώπων και του φυσικού κόσμου. Είναι δυνατό να κατανοήσει κανείς την ανθρώπινη φύση του μέσα από τον παράγοντα που καθορίζει τόσο τα ψυχικά όσο και τα βιολογικά συστατικά της ζωής του. Ο άνθρωπος έμαθε πώς να ζει, πώς να τρώει, πώς να προστατεύεται, πώς να επικοινωνεί με τους άλλους και πώς να βρίσκει ξεκούραση και ησυχία μακριά από το άγχος της κανονικής ζωής στις αστικές περιοχές μέσω της έκθεσης στον φυσικό κόσμο. Η εξέλιξη του ανθρώπου ως καλλιτέχνη και δημιουργού συμβαίνει ταυτόχρονα με την απόλαυση της όσο το δυνατόν πληρέστερης εκδήλωσης της ελευθερίας του. Όλα αυτά μπορούν να επιτευχθούν από ένα μόνο άτομο που, εκτός από το να μπορεί να ζει σε αρμονία με τη φύση, έχει την ικανότητα να κατανοεί τη σημασία της αρμονίας και τη θέση του σε σχέση με αυτήν. Ως συνέπεια όλων αυτών, υπάρχει μια έμφυτη τάση ο άνθρωπος να συνδεθεί με τη φύση, η οποία, τελικά, οδηγεί στη δημιουργία της δικής του «φύσης». Η επίμονη ενασχόλησή του με τον φυσικό κόσμο έδωσε αφορμή για γνωστές ιστορίες και παραδόσεις που εξακολουθούν να ακολουθούνται μέχρι σήμερα. Δυστυχώς, ο σύγχρονος άνθρωπος είναι αποκομμένος από τη φύση ως αποτέλεσμα των συνθηκών και της προόδου, και ως αποτέλεσμα, οποιαδήποτε δραστηριότητα την οποία ασκεί ο σύγχρονος άνθρωπος δεν φιλτράρεται μέσω του φυσικού δεσμού που υπήρχε κάποτε μεταξύ των δύο. Αυτό όχι μόνο προκαλεί ζημιά στο περιβάλλον αλλά και απορρίπτει τη φυσική ισορροπία και τάξη, κάτι που αποτελεί παραβίαση των νόμων της φύσης.

Η ανάπτυξη του πολιτισμού και οι ταυτόχρονες ανακαλύψεις στην επιστήμη και την τεχνολογία οδήγησαν σε μια πιο έντονη διαφοροποίηση μεταξύ των ανθρώπινων και των μη ανθρώπινων προοπτικών της φύσης και των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και του φυσικού κόσμου. Η επιθυμία του ανθρώπου να ασκήσει τη θέλησή του πάνω σε φυσικά φαινόμενα είχε ως αποτέλεσμα μια αυξημένη έμφαση στην απόκτηση μιας πιο εις βάθος επίγνωσης του κόσμου που τον περιβάλλει, καθώς και σε ένα ενδιαφέρον για την έρευνα των φυσικών διεργασιών που στηρίζουν την εκμετάλλευση αυτού του περιβάλλοντος.

Όταν γίνει αντιληπτό από την προοπτική της φυσικής τάξης των πραγμάτων, η εξελικτική πορεία του ανθρώπινου είδους είναι άρρηκτα συνδεδεμένη, όχι μόνο με τις ζωές άλλων ειδών, αλλά περισσότερο με τον θάνατό τους. Όταν το δούμε από ηθική άποψη, αυτό δεν εγείρει καμία ανησυχία. Με βάση τον φυσικό κανόνα που

διασφαλίζει τη συνέχιση της ζωής στη γη, είναι απολύτως φυσιολογικό για ένα είδος να βασίζεται σε ένα άλλο, είτε μέσω παρασιτισμού είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, είτε πρόκειται για θανάτωση για τροφή είτε για οποιαδήποτε άλλη αλληλεπίδραση. Αυτός είναι ένας από τους πολλούς τρόπους με τους οποίους τα είδη αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ο όρος "τροφική αλυσίδα" αναφέρεται σε ένα ορισμένο είδος φυσικής διαδικασίας κατά την οποία η ηλιακή ενέργεια μετατρέπεται σε χημική ενέργεια που στη συνέχεια ταξιδεύει ανά τα είδη με τη μορφή τροφής (ή τροφικών ιστών).

Συνεπώς, είναι αδύνατο για οποιονδήποτε οργανισμό να επιβιώσει χωρίς να καταναλώσει κάποιον άλλον οργανισμό για να διατηρήσει τη δική του ύπαρξη. Κατ' επέκταση, η βία και ο θάνατος είναι κανόνας και αναπόσπαστο μέρος του τρόπου με τον οποίο τα πάντα ορίζονται στη φυσική τάξη των πραγμάτων. Το ανθρώπινο είδος θεωρείται παμφάγο θηλαστικό. Αυτό ισχύει τόσο για τη διατροφή του όσο και για τον τρόπο ζωής του. Αυτό δείχνει ότι καταναλώνει φυτά και ζώα για να λάβει την ενέργεια που χρειάζεται για να διατηρήσει τη ζωή του και να συνεχίσει να υπάρχει. Θα φαινόταν απολύτως λογικό για τους ανθρώπους, δεδομένης της θέσης τους ως κρίκου στην τροφική αλυσίδα, να εκμεταλλεύονται άλλες μορφές ζωής για να εξασφαλίσουν τη δική τους επιβίωση. Δεν υπάρχει ούτε ένας άνθρωπος που να μπορεί να υποστηρίξει το αντίθετο. Από την άλλη πλευρά, η σημασία του ζητήματος δεν εξαρτάται από τη φυσικότητα μιας τέτοιας δραστηριότητας αλλά μάλλον από την ηθική της εν λόγω ενέργειας. Εκτός από την ικανότητά του να εκπληρώνει τον φυσικό του ρόλο, ο άνθρωπος έχει επίσης την ικανότητα να συμπεριφέρεται με ηθικά υπεύθυνο τρόπο. Εάν παίζει έναν ρόλο στον κόσμο που του δίνει αυτή τη δύναμη από προεπιλογή, τότε το ερώτημα εάν έχει ή όχι οποιαδήποτε σχέση με την ηθική γίνεται επίκαιρο. Αν η ηθική δεν είναι τίποτα άλλο από μια περιγραφή του φυσικού, τότε δεν υπάρχει ανάγκη να χρησιμοποιήσουμε το επίθετο «ηθικό» στη θέση του επιθέτου «φυσικό» καθεαυτό. Κι αυτό γιατί η ηθική δεν είναι παρά μια περιγραφή του φυσικού. Εάν όμως η ηθική καθορίζει τι πρέπει να γίνει, τότε αυτό δεν μπορεί να είναι φυσικής προέλευσης

Σήμερα, η χρησιμοποίηση των μη ανθρώπινων ζώων από τον άνθρωπο έχει φτάσει στο αποκορύφωμά της, έχει εξαπλωθεί στο μέγιστο δυνατό μέγεθος, καθώς αποτελεί ουσιαστικό συστατικό της καθημερινής ζωής με διάφορους τρόπους, οι οποίοι δεν είναι όλοι άμεσα εμφανείς με γυμνό μάτι. Τα ζώα χρησιμοποιούνται σε πειράματα για μια ευρεία ποικιλία στόχων, συμπεριλαμβανομένων, ενδεικτικά των ακολούθων: διατροφή (η κατανάλωση κρέατος), βιομηχανική κτηνοτροφία, κατοικίδια ή ζώα

συντροφιάς και ψυχαγωγία (χρήση ζώων σε τσίρκο και ζωολογικούς κήπους) (για ιατρική , ερευνητικούς σκοπούς, για την παραγωγή καλλυντικών, όπλων και φαρμακευτικών σκευασμάτων). Επιπλέον, μια μεγάλη ποικιλία προϊόντων καθημερινής χρήσης περιέχει σημαντική ποσότητα συστατικών που προέρχονται από ζώα (κόλλες, ελαστικά αυτοκινήτων, πλαστικές σακούλες κ.λπ.). Αυτή η χρήση δεν ήταν πάντα τόσο εκτεταμένη όσο είναι τώρα, αλλά ένα πράγμα που παρέμεινε σταθερό είναι το γεγονός ότι βασίστηκε και συνεχίζει να βασίζεται στην επικρατούσα άποψη ότι η ζωή άλλων ζώων δεν έχει αξία, τουλάχιστον όχι ίδια αξία με αυτή του ανθρώπου, και ως εκ τούτου, δεν αξίζει ηθικής μεταχείρισης. Ο βαθμός στον οποίο οι άνθρωποι προσυπογράφουν σε αυτό έχει αλλάξει σημαντικά. Όταν η οπτική ενός ατόμου για ένα άλλο άτομο ή οποιονδήποτε άλλο όν συνεπάγεται μείωση της αξίας αυτού του ατόμου σε σύγκριση με την αίσθηση της αυτοεκτίμησης του ατόμου, τότε η συμπεριφορά του ατόμου προς το άλλο άτομο αντανακλά αυτή την αντίληψη και ωθεί στην απάνθρωπη και κατακριτέα συμπεριφορά της «χρήσης» όντων για την ικανοποίηση των επιθυμιών.

Βιβλιογραφία

Aristotle, *Metaphysics*, Trans. W.D. Ross, *The Basic Works of Aristotle*, (Ed. Richard McKeon: 1950) : 689-933.

Aristotle, *Generation of Animals*. A.L. Peck, Trans. (England: William Heinemann, Ltd., 1953).

Carone, Gabriela Roxana. *Plato's Cosmology and its Ethical Dimensions*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

Γεωργιάδης, Μάριος, «Το Οικολογικό πρόβλημα υπό το πρίσμα των σχέσεων της χριστιανικής ηθικής και της σύγχρονης οικολογικής φιλοσοφίας», (Διατριβή: ΕΚΠΑ, 2016).

Crombie Alister, *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μτφρ. Τσίρη Θ. & Αρζόγλου Ι., (MIET, Αθήνα: 1989)

Θεοδοσίου, Στράτος, «Προσωκρατικοί Έλληνες φιλόσοφοι και περιβάλλον» accessed November, 10, 2022, www.pemptousia.gr.

Farrington Benjamin, *Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ν. Ραϊση, (Κάλβος: Αθήνα 1989).

Hardin Garrett, «The tragedy of the commons» *Science* 162, (1968) : 1243-1248.

Hesiod, *Theogony. Works and Days. Testimonia*, trans. (Glenn W. Most. The Loeb Classical Library, Heinemann, London, 2006).

Homer, *The Odyssey*, trans. A.T. Murray (revised by G.E. Dimock, reprinted 1995), (The Loeb Classical Library, Heinemann, London, 1955).

Homer, *The Iliad*, trans. A.T. Murray, (The Loeb Classical Library, Heinemann, London, 1954)

Jonathan Barnes, *The Presocratic Philosophers* (New York: Routledge, 1982), 508-16.

Κουντάκη, Δήμητρα, «Ζώα και Ηθική, Μία μη ανθρωποκρατική προσέγγιση» (Διατριβή: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2020).

Leo Strauss, *The City and Man* (Charlottesville: The University Press of Virginia, 1964), 50-62.

Lewis Bradley, "Plato's Minos: The Political and Philosophical Context of the Problem of Natural Right," *Review of Metaphysics* 60 (2006): 17-53.

Lewis Bradley, "Platonic Philosophy and Natural Law", *Classical and Medieval Sources of Natural Law* (Witherspoon Institute, 2011) accessed 10/01/22: www.thepublicdiscourse.com.

Locke John, *Questions Concerning the Law of Nature*, trans. Robert Horwitz, Jenny Strauss Clay, Diskin Clay (Cornell University Press, 1990).

Λυπουρλής Δημήτριος, «Εισαγωγή», *Ηθικά Νικομάχεια*, (Αθήνα: Ζήτρος, 2006).

McDonough, Richard. "Plato's not to Blame for Cognitive Science." *Ancient Philosophy*, 11 (1991): 301-314.

Μότσης, Γ., «Η Φιλοσοφία Των Στωικών», Συμπόσιο, accessed 11, November, 2022, zotiko.gr.

Μπούρα, Αναστασία, «Η σχέση ανθρώπου-φύσης στην Ελληνική Λαογραφία. Περιβαλλοντικά μηνύματα στα δημοτικά τραγούδια» (Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2018).

O'Keefe, Tim, «Epicureanism», Researchgate, accessed November, 14, 2022, www.researchgate.com.

Patterson, Clair *Αιώνια Τρεμπλίνκα*. (Αθήνα: Πράσινο Ινστιτούτο, 2014).

Plato, *Republic*, trans., Alan Bloom. (New York and London: Basic Books, 1968).

Plato *Apology*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato *Phaedo*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato *Gorgias*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato *Protagoras*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato *Thaetetus*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato *Sophist*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato *Philebus*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato, *Timaeus* Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato, *Laws* Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Plato, *Symposium*. Hugh Tredennick, Trans. *Collected Dialogues of Plato*, E. Hamilton and H. Cairns, (Princeton: Princeton University Press, 1969).

Giavatto Angelo, “Man and the animal: Lessons from the ancients”, Polytechnique Insights, accessed November, 14, 2022, www.polytechnique-insights.com.

Putnam, Hilary, *Reason, Truth, and History*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

Putnam, Hilary, *Realism with a Human Face*, (Cambridge: Harvard University Press, 1990).

Robin, Leon, *Greek Thought and the Origins of the Scientific Spirit* (London and New York: Routledge, 1996)

Robinson, John Mansley, *An Introduction to Early Greek Philosophy* (Houghton: Mifflin College Division, 1968).

Rolston Holmes, «Environmental Ethics: Values in and Duties to the Natural World» in *The Broken Circle: Ecology, Economics, Ethics*. F. Herbert Bormann and Stephen R. Kellert, Eds. 203 (New Haven : Yale University Press, 1991).

Russell, Bertrand, *A History of Western Philosophy*, (New York: Simon & Schuster, 1945)

Sallis, John, *Chorology: On Beginning in Plato's Timaeus*, (Indianapolis: Indiana University Press, 1999)

Sellars, Wilfrid, “Raw Materials, Subjects, and Substrata.” *Philosophical Perspectives* (Springfield, Illinois: Charles C. Thomas, Publisher, 1967) :137-152.

Σκολιανός, Μιχαήλ, «Εξελικτισμός και Σχετικισμός από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δίκαιου» (Διατριβή: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016).

Slocombe, Scott, «Environmentalism: A modern synthesis» *Environmentalist* 4, (1984): 281–285.

Sophocles, *Antigone. The women of Trachis. Philoctetes. Oedipus at Colonus*, trans. W.H.S. Jones, (The Loeb Classical Library, Harvard University Press. Heinemann, London, 1994).

Σταυριανέας, Στασινός, «Εμπεδοκλής», *Φυσική Φιλοσοφία & Φυσική Επιστήμη στην αρχαία ελληνική σκέψη*, (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013).

Taylor, Alfred, *A Commentary on Plato's Timaeus*. (Oxford: Oxford University Press, 1928)

Theodossiou, Efstratios, *The dethronement of the Earth – The dispute between geocentric and heliocentric systems*, (Athens:Diavlos Publ., 2007).

Tidball, Keith, «Urgent biophilia: human-nature interactions and biological attractions in disaster resilience» *Ecology and Society* 17(2) (2012): 5.

Vlastos, Gregory, *Plato's Universe* (Seattle: University of Washington Press, 1975)

Whitehead, Alfred North, *Process and Reality* (New York: Macmillan and London: Collier Macmillan, 1978)

Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus-logico-philosophicus*, trans. D F. Pears and B. F. McGuinness, (New York: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1966).

Wulf, Maurice De, *Scholastic Philosophy* (New York: Dover Publications, 1956)

Φλογαΐτη, Ευγενία, *Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία* (2011, Αθήνα: Πεδίο)

Φλογαΐτη, Ευγενία . Εκπαίδευση για το περιβάλλον - Σύγχρονες προσεγγίσεις. Στο Α. Δημητρίου, & Ε. Φλογαΐτη, *Εισαγωγή στο Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον. Εκπαίδευση για το Περιβάλλον* (2008, Πάτρα: ΕΑΠ), 13-40.